ต่าง ๆ ซึ่งเกี่ยวข้องด้วยนานาประเทศ โดยความยากลำบากพระกายและพระราชหฤทัย ทั้งกลางวันกลางคืนมิได้ขาด

และได้ทรงแต่งราชทูตออกไปเจริญทางพระราชไมตรี ณคอร์ตเซนต์เยมส์กรุงลอนดอนครั้งหนึ่ง ยังสำนักสมเด็จพระเจ้าเอมเปอเรอกรุงฝรั่งเศส ณกรุงปารีสครั้งหนึ่ง ภายหลังได้ทรงจัดสิ่งของออกไป ตั้งการอินเตอแนชันนัลเอ็กสโปสิชัน แต่งข้าหลวงคุมออกไปตั้ง ณกรุงปารีสอีกครั้งหนึ่ง พระเกียรติยศก็แผ่ไพศาลไปในนานาประเทศยิ่งกว่าครั้งแต่หลังมา ภายหลังโปรดให้เจ้าพระยาสุริยวงศ์วัยวัฒน์ออกไปขอทำหนังสือสัญญาเรื่องสุราต่างประเทศ และเรื่องปันเขตต์แดนเมืองเขมรถึงกรุงปารีส ในปีขาลอัฐศกจุลศักราช ๑๒๒๘ และปีเถาะนพศกจุลศักราช ๑๒๒๙ ต่อกัน เป็นคราวแรกที่ได้มีราชทูตไปโดยราชการแผ่นดิน ถึงพระนครแห่งพระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งมีทางพระราชไมตรีในประเทศยุโรป ส่วนการในพระนครนั้นพระองค์ทรงพระมหากรุณาเมตตาแก่ราษฎรทั้งปวงยิ่งนัก ทรงพระราชอุตสาหะเสด็จพระราชดำเนินออกรับฎีการะงับกิจทุกข์ร้อนของราษฎรด้วยพระองค์เอง และทรงแก้ไขเพิ่มเติมพระราชกำหนดกฎหมายเก่าใหม่ซึ่งเป็นการเดือดร้อน และยังบกพร่องอยู่

เป็นอันมากหลายลักษณะหลายประการ มิทรงอุดหนุนอำนาจศาล ซึ่งทาสร้องทุกข์ส่งเงิน นายเงินกดขี่กักขังตัวทาสให้ต้องขัดสนอยู่เป็นทาสตลอดไป พระองค์เพิ่มเติมพระราชบัญญัติสะกัดกั้นการซึ่งผู้ข่มเหงไพร่ให้เบาบางลงเป็นต้น ทั้งพระราชบัญญัติอื่น ๆ ซึ่งเป็นการมีคุณให้ความสุขแก่ราษฎรอีกหลายอย่างหลายประการ และทรงอุดหนุนราษฎรซึ่งทำไร่นา คือออกพระราชบัญญัติลดเงินค่านาคู่โค ซึ่งแต่ก่อนได้เคยเก็บเสมอกันกับนาฟางลอย ทรงพระราชดำริเห็นว่านาคู่โคนั้น ถึงเจ้าของจะทำนาก็ดีมิทำนาก็ดี ก็คงต้องเสียเงินค่านาตามตราแดง ส่วนผู้ซึ่งทำนาฟางลอย ลำบานได้ว่านานั้นไม่ได้เก็บเกี่ยวก็ไม่ต้องเสียค่านา ทรงเห็นว่าเสียเปรียบกันอยู่อย่างนี้ จึงทรงยกค่านาคู่โคพระราชทานให้เป็นไร่ละสลึงดังนี้เป็นต้น ทรงพิจารณาสอดส่องในสิ่งซึ่งเป็นการหนักของราษฎรดังนี้ แล้วผ่อนผันให้เป็นการเสมอกัน และเป็นการเบาขึ้นอีกหลายสิ่งหลายประการ และพระราชทานตราภูมิพิเศษแก่ไพร่หลวง ซึ่งได้รับราชการเกิดขึ้นอีกเป็นอันมาก โดยทรงพระมหากรุณา ราษฎรทั้งปวงก็ได้ตั้งทำมาหากินมีผลประโยชน์บริบูรณ์ และมีความสุขขึ้นกว่าแต่ก่อน

อนึ่งเมื่อเสด็จพระราชดำเนินในสถานที่ใด ก็ทรงพระกรุณาโปรดอนุญาตให้ราษฎรเข้ามาเฝ้าใกล้พระองค์ และพระราชทานเงินเฟื้องเงินสลึง ด้วยพระหัตถ์ของพระองค์เองเป็นอันมากทุกครั้งมิได้ทรงรังเกียจ การสร้างสมสิ่งซึ่งเป็นประโยชน์แก่ราษฎรนั้น พระองค์ได้โปรดให้ขุดคลองผดุงกรุงเกษม เป็นคูพระนครชั้นนอกคลองหนึ่ง คลองเจดีย์บูชาคลองหนึ่ง คลองมหาสวัสดิ์คลองหนึ่ง คลองภาษีเจริญคลองหนึ่ง คลองดำเนินสะดวกคลองหนึ่ง คลองหัวลำโพงคลองหนึ่ง สิ้นพระราชทรัพย์เป็นอันมาก เป็นคลองหลวงขุดพระราชทาน และได้สร้างถนนบำรุงเมืองในพระนครสายหนึ่ง ถนนเฟื่องนครตั้งแต่วัดบวรนิเวศ มาจนถนนเจริญกรุงตอนหนึ่ง ถนนเจริญกรุงตั้งแต่ในนครออกไปถึงบางรักตำบลหนึ่ง ถนนสีลมทางหนึ่ง ถนนตามแนวคลองหัวลำโพงทางหนึ่ง ถนนเหล่านี้ทำขึ้นด้วยพระราชทรัพย์ในพระคลัง เป็นส่วนพระราชทานแก่ราษฎรทั้งสิ้น ส่วนการป้องกันพระนคร พระองค์ทรงพระราชดำริว่า กำแพงพระนครเดิมแคบ และคูพระนครด้านตะวันออกเป็นแต่ลำคลองบ้านเรือนราษฎรตั้งติดแน่นกันไป ถ้ามีข้าศึกศัตรูมา จะจัดการป้องกันรักษาพระนครก็ขัดขวางด้วยเป็นที่คับแคบ

อนึ่งพระปรางค์ใหญ่ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างขึ้นที่วัดสระเกศ การไม่สำเร็จตลอดไปทิ้งรกอยู่เป็นกองอิฐใหญ่ ราษฎรเรียกกันว่าภูเขาทอง ถ้ามีข้าศึกศัตรูเอาปืนไปตั้งบนภูเขาทองนั้น ยิงระดมสาดเข้ามาในพระนครก็เห็นว่าจะรักษาได้เป็นอันยาก จึ่งโปรดให้ขุดคลองผดุงกรุงเกษมเป็นคูพระนครชั้นนอกดั่งได้รับพระราชทานพรรณนาความมาแล้ว แล้วจึ่งโปรดให้สร้างป้อมรายเป็นระยะตามฝั่งคลองส่วนในพระนคร ตั้งแต่ปากคลองข้างเหนือไปถึงปากคลองด้านใต้ห้าป้อม คือป้อมป้องปัจจามิตรหนึ่ง ป้อมปีดปัจจนึกหนึ่ง ป้อมผลาญศัตรูราบหนึ่ง ป้อมปราบศัตรูพ่ายหนึ่ง ป้อมทำลายแรงปรปักษ์หนึ่ง ทรงพระราชดำริว่า ครั้นจะให้ก่อกำแพงขึ้นโดยรอบก็จะเป็นการลำบากแก่ไพร่พล เมื่อทำป้อมไว้เป็นระยะดั่งนี้ เมื่อราชการศึกสงครามถึงพระนครก็จะคิดใช้ไม้แก่นหรือไม้ลำ ปักเป็นค่ายระเนียดบรรจบถึงกันเป็นเขื่อนขันธ์ซึ่งจะได้ต่อสู้ราชศัตรูได้ถนัด และโปรดให้ฝึกหัดทหารอย่างยุโรปขึ้นไว้เป็นทหารรักษาพระองค์พอสมควรแก่ราชการ ได้ทรงสร้างเรือใบเป็นเรือรบ และเรือค้าขายขึ้นหลายลำ ภายหลังมีเรือกลไฟสยามอรสุมพลขึ้นเป็นครั้งแรกที่ได้มีในกรุงสยาม จึ่งทรงสร้าง

เรือรบกลไฟ มีนายเรือ และทหารปืนประจำ ตามธรรมเนียมเรือรบอย่างอังกฤษขึ้นไว้ สำหรับป้องกันพระราชอาณาเขตต์ มีเรือสยามูปสดัมภ์ เรือราญรุกไพรี เป็นต้น จนกระทั่งถึงเรือกันโบตลาดตระเวน สำหรับได้เดินตรวจการทางทะเล ฝั่งตะวันตกตะวันออก จับสลัดโจรผู้ร้ายอยู่เสมอมิได้ขาด

อนึ่งพระองค์ได้ทรงสร้างเรือพระที่นั่ง ไว้สำหรับแผ่นดินหลายลำ มีเรือพระที่นั่งอนันตนาคราช และเรือพระที่นั่งเทวาธิวัตถ์เป็นต้น และโปรดให้หุ้มทองคำพระที่นั่งกงและพระที่นั่งพุดตาลซึ่งเป็นพระบรมราชยานไว้สำหรับแผ่นดิน พระองค์ทรงสถิตอยู่ในพระกตัญญูกตเวทิตาคุณ ต่อสมเด็จพระบรมชนกนาถและสมเด็จพระบรมราชชนนีเป็นต้น ตลอดถึงบรรพบรมราชวงศ์ ทรงตั้งอย่างซึ่งได้มีการพระราชกุศล ในวันประสูติและวันสวรรคตแห่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งสามรัชชกาล ซึ่งล่วงมาแล้วและสมเด็จพระอัยยิกาและพระบรมราชชนนี ได้กราบถวายบังคมพระเดชพระคุณ และทรงพระราชอุทิศพระราชกุศลถวายทุกปีมิได้ขาด และตามฤดูกาลก็โปรดให้เชิญพระบรมอัฐิและพระอัฐิออกสดับปกรณ์เป็นการประจำปี เรียกว่ากาลานุกาล เพิ่ม

เติมยิ่งขึ้นกว่าเก่าเกือบจะทุกเดือนตลอดปี และการพระราชกุศลทรงพระราชอุทิศฉะเพาะพระองค์เป็นกาลเป็นสมัยก็มี ใหญ่บ้างน้อยบ้าง ตามอภิลักขิตกาล มีการซึ่งโปรดให้สมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่ สมเด็จเจ้าพระยาองค์น้อย เจ้าพระยานิกรบดินทร์ทำกระจาดใหญ่สามกระจาด ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระบรมอัยยกาธิราช พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกกระจาดหนึ่ง ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระบรมชนกมหาราชาธิราช พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยกระจาดหนึ่ง ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราช พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวกระจาดหนึ่ง แล้วนิมนต์พระสงฆ์มาถวายพระธรรมเทศนาเป็นการครึกครื้นยิ่งใหญ่ในกาลครั้งนั้น และการซึ่งทรงบำเพ็ญพระราชกุศลฉลองพระเดชพระคุณสมเด็จพระบรมชนกนาถ สมเด็จพระบรมราชชนนีเป็นต้นนั้นหลายครั้งหลายคราว เหลือที่จะรับพระราชทานพรรณนาในเวลานี้ให้ตลอดได้ และได้ทรงมีการฉลองพระเดชพระคุณยิ่งใหญ่ในสมเด็จพระบรมชนกนาถและสมเด็จพระบรมราชชนนี เมื่อปีกุนเบญจศก จุลศักราช ๑๒๒๕ เพราะทรงพระราชดำริว่า เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และกรมสมเด็จพระศรีสุริเยน

ทรามาตย์เสด็จสวรรคต พระองค์ทรงผนวชอยู่ในพระพุทธศาสนา หาได้ทรงฉลองพระเดชพระคุณเต็มพระราชหฤทัยดังพระราชประสงค์ไม่ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ทำพระเมรุมาศขนาดน้อย ตั้งขึ้นบนยอดเขาผูกโครง ประดับด้วยพฤกษาชาติและเครื่องเล่นต่าง ๆ เป็นมโหฬารยิ่งนัก พระเมรุมาศนั้นสูงตลอดยอดถึงยี่สิบวา แล้วอันเชิญพระบรมอัฐิสมเด็จพระบรมชนกนาถและสมเด็จพระบรมราชชนนีทั้งสองพระองค์ออกประดิษฐาน ทรงบำเพ็ญพระราชกุศล พระราชทานแด่พระบรมวงศานุวงศ์และข้าทูลละอองธุลีพระบาทราษฎรทั่วหน้า พระราชทรัพย์ซึ่งทรงบำเพ็ญพระราชกุศลครั้งนั้น เป็นอเนกอนันต์ยิ่งนัก ภายหลังจึงเชิญพระศพสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าจันทรมณฑลขึ้นประดิษฐานในพระเมรุนั้น แล้วพระราชทานเพลิงที่มณฑปเชิงเขาฝ่ายตะวันตกต่อไป แล้วได้ทรงพระกรุณาโปรดให้ทำเมรุใหญ่ณท้องสนาม บำเพ็ญพระราชกุศลใหญ่ ๆ หลายครั้ง คือครั้งหนึ่งพระเมรุสมเด็จพระนางเจ้าโสมนัสวัฒนาวดี สมเด็จพระบรมราชเทวี และกรมสมเด็จพระเทพศิรินทรามาตย์ กรมหมื่นวิศณุนาถนิภาธร พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว กรมหมื่นมเหศวรศิววิลาศเป็นต้น และมีเมรุกลางเมืองที่น้อย

กว่านั้นอีกหลายครั้งหลายคราว มีงานพระศพกรมหมื่นสนิทนเรนทรเป็นต้น พระองค์ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลแต่ละครั้ง ๆ เป็นอเนกนัยวิจิตรยิ่งนัก

อนึ่งพระองค์ทรงพระมหากรุณาเมตตาแก่ข้าบาทบริจาริกฝ่ายใน พระราชทานธนสารสมบัติ และเกียรติยศตามสมควรแก่คุณานุรูปยิ่งกว่ารัชชกาลหลัง ๆ มา ทรงพระเมตตาแด่พระราชโอรสพระราชธิดายิ่งนัก เสมอด้วยบิดากับบุตรแห่งชนสามัญทั้งปวง ทรงอุ้มชูชมเชยมิได้ทรงรังเกียจ และมิทรงถือเกียรติยศอย่างใดอย่างหนึ่งเลย พระราชทานพระราชทรัพย์ส่วนพระคลังข้างที่ให้เป็นภาค ๆ เสมอกันบ้างยิ่งกว่ากันบ้าง โดยทั่วถึง ซึ่งเป็นการพิเศษยิ่งกว่าพระเจ้าลูกเธอในรัชชกาลก่อน ๆ และที่เป็นพระราชกุมารก็พระราชทานวังและตำหนัก ซึ่งทรงจัดซื้อและโปรดให้สร้างขึ้นโดยพระราชทานทรัพย์ส่วนพระองค์ แล้วพระราชทานให้เป็นสิทธิ์ขาดโดยมาก และการซึ่งทรงพระมหากรุณาโปรดยกย่องให้เป็นเกียรติยศนั้น คือโปรดให้มีการโสกันต์กระบวนแห่อย่างกลางมีมยุรฉัตร ยกไว้แต่เขาไกลาสเป็นบางพระองค์ และที่ลดลงไปกว่านั้นมีบ้างตามสมควร ครั้งหนึ่งก็เสด็จไปโสกันต์พระราชธิดาถึงเมืองเพ็ชรบุรี มีกระบวนแห่พร้อมทุกประการ

บางงานก็โปรดให้เจ้านายนอกจากพระเจ้าลูกเธอ โสกันต์ด้วยก็มี และการทรงผนวชเล่า ก็โปรดให้จัดกระบวนแห่ทรงผนวชตามแบบอย่างแต่ก่อนมา การซึ่งทรงพระมหากรุณาแด่พระราชโอรสพระราชธิดา ซึ่งควรจะพระราชทานเติมตามพระราชประเพณี และทรงยักย้ายไปใหม่บ้างนั้น รับพระราชทานยกขึ้นเป็นตัวอย่าง คือเมื่อปีระกาตรีศกจุลศักราช ๑๒๒๓ สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า มีพระชนมายุเจริญได้ ๙ พรรษาโดยลำดับปี สมควรที่จะได้รับพระสุพรรณบัฏโดยอย่างโบราณจารีตรสืบมา จึ่งทรงพระกรุณาโปรดตั้งพระราชพิธีรับพระสุพรรณบัฏณพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ตั้งกระบวนแห่มีมยุรฉัตรราชวัตรรายทางเหมือนกระบวนแห่โสกันต์ แห่ออกจากเกยหน้าท้องฉนวนในพระบรมมหาราชวัง ไปประทับณพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกขปราสาท ทรงฟังพระสงฆ์สวดพระพุทธมนตร์สามวัน ครั้นวันศุกรเดือนสี่แรมหกค่ำ เวลาเช้า แห่ไปโดยทางเดิมประทับณพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท แล้วโปรดให้สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า เสด็จสู่ที่สรงเขาไกลาสน้อย ฝ่ายตะวันตกพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท แล้วพระราชทานน้ำพระพุทธมนตร์ด้วยพระเต้าเบญจครรภเป็นต้น พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการ

ถวายน้ำพระพุทธมนตร์เสร็จแล้ว ทรงเครื่องเหมือนอย่างเมื่อทรงฟังสวดพระพุทธมนตร์ เสด็จออกไปเฝ้าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว บนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท กรมพระอาลักษณ์อ่านประกาศพระราชดำริและสำเนาซึ่งจารึกพระสุพรรณบัฏว่าสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ บดินทรเทพยมหามกุฎ บุรุษรัตนราชรวิวงศ์ วรุตมพงศบริพัตร สิริวัฒนราชกุมาร (สี่หนาม) และทรงพระกรุณาโปรดให้ทรงตั้งเจ้ากรม เป็นหมื่นพิฆเนศวรสุรสังกาศ ปลัดกรมเป็นหมื่นวรราชบุตรารักษ์ สมุห์บัญชีเป็นหมื่นอนุรักษ์พลสังขยา ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดให้ตั้งเจ้ากรม ปลัดกรม สมุห์บัญชีดังนี้ เพราะพระราชประสงค์จะพระราชทานให้ทรงศักดินาให้เต็มที่อย่างสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าต่างกรม จึ่งโปรดพระราชทานให้ทรงศักดินา ๔๐,๐๐๐ พระราชทานเครื่องสำหรับเกียรติยศเหมือนอย่างเจ้าฟ้าต่างกรม คือพระมาลาขนาดน้อยหุ้มตาด ฉลองพระองค์ตาดจีบเอว และเครื่องรางสายดิ่งประคำ พระแสงญี่ปุ่นทองคำลงยาราชาวดี พานพระศรี พระเต้า พระสุพรรณศรีหีบหมากเสวยลงยาราชาวดีทั้งสำรับ ที่พระสุธารสทองคำ และกาพระสุธรรสเย็นทองคำ ตามตำแหน่ง ส่วนซึ่งพิเศษนั้น พระราช

ทานพระแสงกั้นหยั่นฝักลงยาราชาวดี และพระวอประเวศวัง เป็นของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมาแต่ยังมิได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ครั้นพระราชทานเสร็จแล้ว เสด็จกลับมาแต่งพระองค์ที่พระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์ ทรงฉลองพระองค์และพระมาลาสำหรับยศซึ่งได้พระราชทาน และทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานพระสังวาลมหานพรัตนราชวราภรณ์เครื่องต้น ให้ทรงเฉียงซ้าย ทรงพระสังวาลเพ็ชรของเดิมเฉียงขวา ทรงเหน็บพระแสงกั้นหยั่นซึ่งได้พระราชทาน แห่กลับคืนเข้าพระบรมมหาราชวัง ครั้นเวลาบ่ายทรงเครื่องต้น พระราชทานพระมงกุฎดอกไม้ไหวและพระแสงตรีเพ็ชรให้ทรง แห่มาโดยทางเดิมสมโภชณพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท เป็นเสร็จการพระราชพิธี

ครั้นภายหลังมา ทรงพระกรุณาโปรดให้ตั้งพระราชพิธีพระราชทานพระสุพรรณบัฏ แด่สมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าหญิง อีกครั้งหนึ่ง การพระราชพิธีก็มีนัยดังได้รับพระราชทานพรรณนามาแล้วนั้น แปลกแต่พระสุพรรณบัฏนั้นจารึกพระนามว่า สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าจันทรมณฑลโสภณภควดี มิได้โปรดให้ทรงตั้งเจ้ากรม ทรงศักดินา ๑๕,๐๐๐ ตามแบบอย่างสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าฝ่ายใน เครื่องยศนั้นพระราชทาน

เครื่องของกรมสมเด็จพระเทพศิรินทรามาตย์ ซึ่งได้ทรงรับพระราชทานเวลาดำรงอยู่ในอิศสริยยศเป็นพระราชเทวี แต่ยังมีพระชนม์อยู่นั้น เวลาแห่กลับ และเวลาสมโภช ทรงเครื่องอย่างขัตติยราชกุมารี ทรงผ้าสังเวียนจีบ ทรงสะพักตาดปักเลื่อม ทรงพระนวมและพระเกี้ยวยอดทั้งสองเวลา

ครั้นปีฉลู สัปตศก จุลศักราช ๑๒๒๗ สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า เมื่อมีพระชนมายุนับได้ ๑๓ ปี โดยลำดับ ทรงพระกรุณาโปรดให้รื้อโรงปืนใหญ่ ซึ่งตั้งอยู่ในกลางสนามหญ้าเสียแล้วให้ทำเขาไกลาสขึ้นในที่นั้น โปรดให้ตั้งพระราชพิธีโสกันต์เป็นการใหญ่ พระสงฆ์หกสิบรูปสวดมนตร์ ตั้งกระบวนแห่แต่ในพระบรมมหาราชวัง ออกมาทรงฟังพระสงฆ์เจริญพระพุทธมนตร์ณพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทสามวัน ครั้นวันพระฤกษ์โสกันต์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงเจริญพระเกศา แล้วให้ทรงพระราชยานตรงมาสู่ที่สรงณสระอโนดาดเชิงเขาไกลาส เมื่อเวลาเสด็จมานั้นพระราชทานพระมาลาเพ็ชรน้อยให้ทรงเป็นเกียรติยศ ครั้นสรงเสร็จแล้ว ท่านอัครมหาเสนาบดีทั้งสอง เชิญเสด็จขึ้นไปสู่ยอดเขาไกลาส และธรรมเนียมแต่ก่อนมา ผู้ซึ่งสมมตว่าเป็นพระอิศวรนั้น เคยตกอยู่ในพระบรม

วงศ์ผู้ใหญ่ แต่ครั้งนี้อาศัยที่ทรงพระเมตตาแก่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้ายิ่งนัก จึ่งทรงรับที่สมมตเปนพระอิศวรด้วยพระองค์เอง ทรงพระมหาพิชัยมงกุฎ และพระแสงขรรค์เนาวโลหะ เสด็จออกมาคอยรับพระกรอยู่ณประตูราชวัติบนยอดเขาไกลาส แล้วพาเสด็จขึ้นไปทรงเครื่องต้นอย่างขัตติยราชกุมาร พระราชทานพระแสงตรีเพ็ชรให้ทรงด้วยจนตลอดงาน ครั้นทรงเครื่องเสร็จแล้วพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จจูงกรลงมาโดยบันไดไกลาสข้างตะวันออก ประทับทรงเกยทิศใต้ พระราชทานให้ทรงพระที่นั่งพุดตาลซึ่งเปนพระราชยานสำหรับฉะเพาะพระเจ้าแผ่นดินพระองค์เดียวให้ทรง และแห่ด้วยกลองชะนะเงินทอง เหมือนอย่างเช่นพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระราชทานเกียรติยศอย่างนี้แก่พระองค์เมื่อโสกันต์ฉะนั้น ต่อไปสมโภชอีกสามวัน แล้วลอยพระเกศาเปนเสร็จการพระราชพิธี

ครั้นเมื่อปีขาลอัฐศกจุลศักราช ๑๒๒๘ ถึงกำหนดกาลซึ่งสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าจะทรงผนวชเปนสามเณร ก็ทรงพระกรุณาโปรดให้จัดการสมโภชณพระที่นั่งอนันตสมาคมที่ซึ่งจะประทับตรงหน้าบายศรีนั้น โปรดให้มีเพดานระบายเปน

สี่เสาแขวนดอกไม้สดเป็นที่ประทับ ประดับด้วยเครื่องพระเกียรติยศมีพานพระศรีเป็นต้นสองข้างพระองค์ แล้วโปรดให้เชิญเครื่องเบญจราชกกุธภัณฑ์ มีพระมหามงกุฎเป็นต้น มาประดิษฐานไว้บนพระที่นั่งเศวตฉัตรเพื่อให้เป็นสวัสดิมงคล ชนทั้งปวงได้เห็นก็เป็นการประหลาด เพราะมิได้เคยมีธรรมเนียมมาแต่ก่อน ครั้นเวลาเช้าตั้งกระบวนแห่แต่หน้าพระที่นั่งสุทไธศวรรย์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงฉลองพระองค์ครุยพระชฎามหากฐิน เสด็จมาส่งพระกรสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าอันทรงเครื่องต้นอย่างขัตติยกุมาร ทรงพระชฎาห้ายอดโสกันต์ เดินพระราชยานแต่เกยศิลาพระที่นั่งอนันตสมาคม ออกประตูเทวาพิทักษ์เลี้ยวลงทางทักษิณไปถนนเจริญกรุง ถนนเฟื่องนคร ถนนบำรุงเมือง กลับมาเข้าพระบรมมหาราชวังทางประตูสวัสดิโสภา ประทับพลับพลาเปลื้องเครื่องหน้าวัดพระศรีรัตนศาสดาราม พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็แต่งพระองค์คอยรับพระกรอยู่ที่เกย ครั้นเปลื้องเครื่อง ทรงโปรยทานเสร็จแล้ว พระราชทานพระเสลี่ยงกงซึ่งเป็นพระราชยานผูกสี่ ให้สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทรง เสด็จเข้าไปจนถึงกำแพงแก้วพระอุโบสถ แล้ว

เสด็จดำเนินลงมารับพระกรพาขึ้นสู่พระอุโบสถ และเพดานผ้าขาวซึ่งตั้งที่สมโภชเวลาเย็นนั้น ทรงพระกรุณาโปรดให้ยกไปตั้งในท่ามกลางสงฆ์ซึ่งเป็นที่จะทรงบรรพชา ครั้นเสด็จเข้าไปทรงขอบรรพชาเสร็จแล้วออกมาทรงผ้า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มิได้โปรดให้ราชบัณฑิตทรงถวายเหมือนอย่างเจ้านายทรงผนวชมาแต่ก่อน ๆ พระองค์เสด็จมาพระราชทานเองด้วยพระหัตถ์ ตั้งแต่ผลัดภูษาเป็นต้นไป พระองค์มีพระราชหฤทัยปรีดาปราโมทย์เป็นอย่างยิ่ง ปรากฏแก่พระบรมวงศานุวงศ์ และข้าราชการทั้งปวง และครั้งนั้นให้มีการขอนิสสัยสามเณรขึ้นเป็นครั้งแรก ครั้นเสร็จการทรงผนวชแล้วโปรดให้มีการกระบี่กระบองที่หน้าพระอุโบสถ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าจาตุรนต์รัศมี กรมหลวงจักรพรรดิพงศ์ กับพระองค์เจ้ากมลาสน์เลอสรรค์ทรงกระบี่คู่หนึ่ง กรมหมื่นอดิศรอุดมเดชกับกรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมทรงง้าวคู่หนึ่ง กรมหมื่นพิชิตปรีชากรกับกรมหมื่นภูธเรศธำรงศักดิ์ทรงกระบองคู่หนึ่ง พระองค์เจ้าอุณากรรณอนันตนรชัย กับพระองค์เจ้าชุมพลสมโภชทรงดาบสองมือคู่หนึ่ง ด้วยในเวลานั้นยังทรงพระเยาว์อยู่ทั้งแปดองค์ แต่พระองค์ทรงเกี้ยวพระนวมและเครื่องประดับต่างๆ

เป็นการสมโภช ครั้นเวลาค่ำนิมนตร์พระสงฆ์ซึ่งมานั่งหัตถบาส ทั้งสามสิบรูปนั้น สวดพระพุทธมนตร์ เช้ารับพระราชทานฉันเป็นการฉลอง ครั้นเวลาบ่ายเสด็จพระราชดำเนินด้วยรถพระที่นั่งคนลาก ดำรัสให้สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าตามเสด็จด้วยบนรถพระที่นั่งเคียงกัน เสด็จพระราชดำเนินไปส่งถึงวัดบวรนิเวศวิหาร โปรดให้เสด็จอยู่พระตำหนักเดิมของพระองค์ซึ่งเรียกว่าพระปั้นหย่า และเสด็จพระราชดำเนินทรงเยี่ยมเยือนอยู่เนือง ๆ ครั้นออกพรรษาแล้วในเดือนสิบสอง สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงถวายเทศนากัณฑ์สักกบรรพ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระอุตสาหะทรงแต่งด้วยพระองค์เอง เพื่อจะให้ทรงถวายเทศนา ณครั้งนั้นโปรดให้กรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส ซึ่งเป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ ทำกระจาดใหญ่ผูกเป็นรูปสำเภา ประดับด้วยเครื่องขนมและผลไม้ของสดคาวต่าง ๆ ทั้งเครื่องบริกขารภัณฑ์เป็นอันมากตั้งขึ้นณท้องสนามชัยประดับเป็นอันงามเป็นที่มหาชนมาดูและอนุโมทนาเป็นการเอิกเกริกใหญ่ แล้วโปรดให้มีละครฉลองสำเภาด้วย ครั้นเวลาบ่าย สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า เสด็จพระราชดำเนินมาด้วยรถพระที่นั่ง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า

เจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินออกไปทรงรับอุ้ม พระองค์ลงจาก รถพระที่นั่งในกลางถนน แล้วจูงพระกรมาจนกระทั่งถึงพระที่นั่งทรงธรรมซึ่งทรงเทศนา ครั้งนั้นก็ทรงพระปรีดาปราโมทย์ยิ่งใหญ่ แสดงพระเมตตาให้ปรากฏแก่ชนทั้งปวงเป็นอันมาก ครั้นปีเถาะนพศก จุลศักราช ๑๒๒๙ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ตั้งกรมขุนสามพระองค์ ครั้งนั้นจึงทรงพระราชทานพระเกียรติยศแก่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า เป็นกรมขุนพินิตประชานาถ ในขณะนั้นพระชนมายุเพียง ๑๕ พรรษาโดยลำดับปีเท่านั้น ส่วนพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์อื่น ๆ ที่ยังทรงพระเยาว์อยู่นั้น ก็โปรดพระราชทานพานทองเป็นเครื่องยศให้แต่ยังทรงพระเยาว์เป็นหลายองค์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระมหากรุณาเมตตาแก่พระราชโอรสพระราชธิดาของพระองค์เป็นอย่างยิ่ง ยากที่จะหาเปรียบให้เสมอ ควรเป็นที่ระลึกถึงพระเดชพระคุณทุกเช้าค่ำ ส่วนพระบรมวงศานุวงศ์ทั้งฝ่ายหน้าฝ่ายในนอกนั้นเล่า ก็ทรงพระมหากรุณาพระราชทานเพิ่มเบี้ยหวัดเงินเดือน และยศฐานันดรศักดิ์ให้ยิ่งกว่าแต่ก่อน และโปรดให้กำกับราชการต่าง ๆ ทุกพระองค์ ข้าราชการทั้งปวงพระองค์ก็ทรงพระกรุณานุเคราะห์ทั่วไป พระราชทานสิ่งของต่าง ๆ

แก่พระบรมวงศานุวงศ์ข้าราชการฝ่ายหน้าฝ่ายในเนือง ๆ แต่ซึ่งควรว่าเป็นครั้งใหญ่นั้น ในเมื่องานพระบรมบรรพต ได้พระราชทานทองคำ ซึ่งเป็นพระคลังข้างที่ของพระองค์ แก่พระบรมวงศานุวงศ์ เสนาบดีข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยตั้งแต่องค์ละแท่งขึ้นไป จนถึง ๑๐ แท่งเป็นกำหนด สิ้นพระราชทรัพย์นับเป็นเงินตราหลายพันชั่ง พระองค์ได้ทรงสร้างเครื่องราชอิสสริยยศนพรัตนราชวราภรณ์ และเครื่องราชอิสสริยยศช้างเผือกขึ้นไว้พระราชทานแก่พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการบางท่านและพระราชทานไปแก่ชาวต่างประเทศบ้างตามพระราชอัธยาศัย

พระองค์ดำรงรักษาราชประเพณีโบราณ การพระราชกุศล พระราชพิธีใดซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินแต่หนหลังได้ทรงประพฤติมา พระองค์มิได้ลดหย่อนหรือเลิกถอนเลยแต่สักหน มีแต่จะทรงแก้ไขให้ดีขึ้น และตั้งเพิ่มเติมขึ้นอีกหลายประการ มีการพระราชพิธีตรุษเพิ่มเลี้ยงโต๊ะ การพระราชพิธีสารทเพิ่มกวนข้าวทิพย์เป็นต้น พระราชกุศลและพระราชพิธีซึ่งตั้งขึ้นใหม่ คือพระราชพิธีศรีสัจจปานการ ถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาแต่ก่อนมาพระเจ้าแผ่นดินมิได้เสด็จออกวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ทรงอาศัยความเคารพในพระมหามณีรัตนปฏิมากร และพระ

พุทธรูปฉลองพระองค์ในสมเด็จพระอัยยกาธิราช และสมเด็จพระบรมชนกนาถทั้งสองพระองค์ จึงทรงพระราชอุตสาหะเสด็จพระราชดำเนินออกไปให้พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยายังวัดพระศรีรัตนศาสดาราม และตั้งพิธีตเชนทรัศวสนาน ซึ่งแต่ก่อนมีแต่พิธีณหอเชือก ให้มีการเดินแห่ด้วยปีละสองคราวและเพิ่มเติมการวิศาขบูชา ซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงตั้งไว้ให้เป็นการบูชายิ่งกว่าแต่ก่อน การพระราชพิธีจรดพระนังคัลและพืชมงคลนั้น ก็โปรดให้ทำเสมอมิได้ยกเว้นเหมือนแต่ก่อน และโปรดให้มีแห่สลากภัตต์บ้างบางครั้งบางคราว การพระราชพิธีพิรุณศาสตร์นั้นเล่า ถ้าปีใดฝนแล้ง ก็โปรดให้ตั้งพระราชพิธีใหญ่ตามพระราชประเพณีแต่โบราณมา แต่พระราชพิธีนั้นทำได้ปีละครั้งหนึ่ง จึงโปรดให้มีการพิธีอย่างน้อย สวดตามกำลังวันเพิ่มเติมขึ้นอีกเนือง ๆ ในเดือนสิบเอ็ดนั้น ก็มีการฉลองพระชนมพรรษาเฉลิมพระชนมพรรษาเพิ่มขึ้นใหม่ มิได้ยกเว้นการฉลองพระชนมพรรษาในวันสงกรานต์ ซึ่งสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงไว้นั้น และการพระราชทานพระกฐินซึ่งเป็นราชประเพณีมีมาแต่โบราณ พระองค์เสด็จพระราชดำเนินโดยพยุหยาตรา กระบวนสถลมารควัน

หนึ่ง ชลมารควันหนึ่ง ทุก ๆ ปีมิได้ขาด และเสด็จพระราชดำเนินพระราชทานพระกฐินหัวเมืองด้วยทุกปี มีกรุงเก่าและเพ็ชรบุรีราชบุรีเป็นต้นทุกฤดูกาล และการพระราชพิธีอื่น ๆ ซึ่งพระองค์ทรงเพิ่มเติม และทรงตั้งขึ้นยังมีอีกหลายอย่างหลายประการ

พระองค์ได้เศวตกุญชรชาติพลายพัง เป็นราชพาหนะถึงหกช้าง ที่หนึ่งพระพิมลรัตนกิรินี ได้ยืนโรงอยู่ในพระบรมมหาราชวังจนณกาลบัดนี้ ที่สองพระวิสุทธิรัตนกิรินี ได้มาสมโภชแล้วยืนโรงในพระบรมมหาราชวัง ล้มในรัชกาลที่สี่นั้น ที่สามพระมหาศรีเศวตวิมลวรรณ ยืนโรงอยู่จนถึงรัชกาลปัจจุบันนี้จึ่งได้ล้ม ที่สี่นางพระยาเขาแก้ว ล้มเสียกลางทางยังมิทันลงมาถึงกรุงเทพมหานคร ที่ห้าพระเศวตสุวรรณาภาพรรณได้สมโภชยืนโรงอยู่ในพระบรมมหาราชวังหลายปี จึ่งได้ล้มในรัชกาลที่สี่นั้นเอง ที่หกเมื่อจุลศักราช ๑๒๒๕ ปีกุนเบญจศกมีข่าวช้างสำคัญมา จึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระบำราบปรปักษ์แต่ยังดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธออยู่นั้น เสด็จไปติดตามคล้องได้นางพระยา เป็นเผือกเคกอยู่ยังมิได้เคยมีมาเลมอ

เหมือนดังนี้แต่กาลก่อน แต่นางพระยานั้นป่วยล้มเสียที่พะเนียด ยังหาได้มาสมโภชในกรุงเทพมหานครไม่ พระองค์ได้เศวตกุญ-ชรชาติครั้งใด ก็โปรดให้มีการมหรสพสมโภชตามราชประเพณี เสด็จขึ้นไปรับถึงกรุงทวาราวดีโบราณ

พระองค์ทรงสร้างพระราชมนเทียรสถานขึ้นใหม่ ฝ่ายบูรพาแห่งพระราชมนเทียนเดิม ในที่สวนขวาเป็นหลายองค์ มีพระที่นั่งอนันตสมาคมเป็นต้น แล้วเสด็จพระราชดำเนินเฉลิมพระราชมนเทียรด้วย พระราชพิธีคล้ายกับบรมราชาภิเษกเสด็จประทับปฏิทิน และเสด็จออกว่าราชการในพระที่นั่งฝ่ายบุรพทิศนั้นตลอดมา ทรงสถาปนาพระราชวังจันทรเกษม ซึ่งเป็นพระราชวังบวร ฯ โบราณในกรุงศรีอยุธยา ขึ้นเป็นพระราชวัง และสร้างพระที่นั่งไอศวรรย์ทิพยอาสน์ณเกาะบางปอิน สร้างพระนารายณ์ราชนิเวศน์ณเมืองลพบุรี สร้างพระนครคีรีบนยอดเขามหาสวรรค์ณเมืองเพ็ชรบุรี และพระราชวังที่ประทับที่พระปฐมเจดีย์เมืองนครชัยศรี ซึ่งเรียกว่านครปฐม และพระราชวังโบราณที่พระพุทธบาท เป็นที่สำหรับเสด็จพระราชดำเนินไปประพาสสำราญพระราชหฤทัย และทรงสร้างสระปทุมวันไว้ เป็นที่ประพาสนอกพระนคร และทรงสร้างวังนันทอุทยานและวัง

สำราญรมย์ เพื่อเป็นที่ประทับสำราญพระราชหฤทัยในบางคาบบางสมัย แล้วจะพระราชทานแด่พระราชโอรสให้เป็นสิทธิ์ขาด เพราะเป็นส่วนเงินพระคลังข้างที่ พระองค์ทรงสร้างปราสาทสามองค์ องค์หนึ่งพระราชทานนามว่าพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกขปราสาท เป็นที่สำหรับเปลื้องเครื่องข้างพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท อีกองค์หนึ่งชื่อว่าเวชยันตวิเชียรปราสาท เป็นปราสาทก่อรวบ ตั้งอยู่บนยอดเขามหาสวรรค์ในพระราชวังบนพระนครคีรี อีกองค์หนึ่งทรงสร้างถวายสมเด็จพระบรมชนกนาถ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระราชทานนามว่าพระที่นั่งมหิศรปราสาท ตั้งอยู่ในพระบรมมหาราชวัง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินประพาสหัวเมืองไกลใกล้ในพระราชอาณาเขตต์ เพื่อจะได้ทรงตรวจทุกข์สุขของราษฎรและเป็นที่สำราญพระราชหฤทัยเนือง ๆ ฝ่ายเหนือเสด็จพระราชดำเนินตลอดถึงเมืองพิษณุโลก ทรงนมัสการพระพุทธชินราช ฝ่ายตะวันตกเสด็จพระราชดำเนินถึงเมืองราชบุรีกาญจนบุรี ฝ่ายทะเลฝั่งตะวันตก เสด็จพระราชดำเนินเมืองนครศรีธรรมราชนมัสการพระมหาธาตุ และเสด็จประพาสถึงปากอ่าวเมืองตานี ข้างฝ่ายทะเลฝั่งตะวันออก เสด็จพระราช

ดำเนินประพาสถึงเมืองจันทบุรีเป็นที่สุด เสด็จพระราชดำเนินด้วยเรือพระที่นั่งกลไฟอันไปมาได้สะดวกโดยเร็ว

พระองค์ทรงสร้างและทรงปฏิสังขรณ์พระอารามใหญ่น้อยหลายพระอาราม ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม พระองค์ทรงสร้างพระพุทธปรางคปราสาท และพระศรีรัตนเจดีย์ และทรงพระราชอุทิศถวายพระที่นั่งจตุรมุข ของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ซึ่งตั้งอยู่ในพระราชอุทยานให้เป็นหอพระ พระราชทานนามว่าพระพุทธมนเทียร และทรงสร้างพระวิหารประดับด้วยศิลา เพื่อจะเชิญพระพุทธปฏิมากรแก้วผลึก ของสมเด็จพระบรมชนกนาถไปประดิษฐาน พระราชทานนามว่าพุทธรัตนสถาน และทรงสร้างพระอารามขึ้นใหม่ คือวัดบรมนิวาสที่ทรงสร้างไว้แต่ก่อนหนึ่ง วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมารามหนึ่ง วัดมกุฎกษัตริย์ซึ่งเรียกว่าวัดพระนามบัญญัติหนึ่ง วัดโสมนัสวิหารหนึ่ง วัดปทุมวนารามหนึ่ง ที่ทรงปฏิสังขรณ์มากๆ เหมือนสร้างใหม่ ด้วยเป็นแต่วัดมีชื่อมาแต่เดิม คือวัดบวรนิเวศวิหาร วัดมหาพฤฒาราม วัดชัยพฤกษมาลา วัดเขมาภิรตารามเป็นต้น และปฏิสังขรณ์เพิ่มเติมอีกหลายพระอาราม มีวัดสุวรรณดาราราม ซึ่งเป็นวัดของสมเด็จพระปฐมบรม

มหาบัยยกาธิบดีเป็นต้น และหัวเมืองใดซึ่งเสด็จพระราชดำเนินไปประทับก็ทรงปฏิสังขรณ์อารามใกล้เคียงนั้นขึ้น เป็นพระอารามสำหรับพระราชวัง คือวัดชุมพลนิกายารามที่เกาะบางปอิน วัดเสนาสนารามที่กรุงเก่า วัดกระวิศรารามเมืองลพบุรี วัดมหาสมณารามที่เมืองเพ็ชรบุรี และทรงสร้างพระปฐมเจดีย์เป็นที่รกร้างอยู่แต่โบราณ ก่อเสริมขึ้นไปใหม่ให้สูงใหญ่ตั้งแต่พื้นตลอดถึงยอดสามเส้นคืบหกนิ้ว และทรงสร้างพระสมุทรเจดีย์ซึ่งสมเด็จพระบรมชนกนาถ ทรงพระราชดำริเริ่มไว้แต่ยังดำรงพระชนม์อยู่ ให้ยิ่งใหญ่พร้อมด้วยวิหารและบริเวณใหญ่น้อยปรากฏอยู่บัดนี้ และทรงปฏิสังขรณ์และสร้างเพิ่มเติมในอารามต่าง ๆ อีกหลายแห่งหลายตำบล เป็นพระราชกุศลเนื่องมามิได้ขาด และพระองค์ทรงพระราชศรัทธาบูชาพระรัตนตรัยด้วยเนาวรัตน์ต่าง ๆ ก็หลายครั้ง คือทรงถวายเพ็ชรเม็ดใหญ่ติดเป็นพระอุณาโลมพระมหามณีรัตนปฏิมากร และทรงทำฐานที่ตั้งพระแก้วผลึกของสมเด็จพระบรมชนกนาถ ล้วนแล้วไปด้วยเนาวรัตน์ราคาเป็นอันมาก แล้วให้ตั้งการสมโภชถวายพระนามว่าพระพุทธบุษยรัตน์จักรพรรดิพิมลมณีมัย และทรงหล่อพระพุทธรูปด้วยทองคำ มีพระพุทธสิหิงค์น้อยและพระ

นิรันตรายเป็นต้น และพระถวายประจำประชนมพรรษาวันแห่งสมเด็จพระบรมอัยยกาธิราช สมเด็จพระบรมชนกนาถ และสมเด็จพระบรมอัยยิกานาถ สมเด็จพระบรมราชชนนีเป็นต้น และทรงหล่อพระเงินเปล่าและทองสัมฤทธิ์กาไหล่ทอง มีพระพุทธสิหิงค์ใหญ่เป็นต้น ทรงหล่อพระสถูปเจดีย์ด้วยเงินจำหลักลายถมตะทองสำหรับตั้งพระราชพิธี และหล่อด้วยทองสัมฤทธิ์กาไหล่ทองคำองค์ใหญ่ ตั้งไว้เป็นที่นมัสการณพระพุทธมนเทียร และพระพุทธรูปทองสัมฤทธิ์ปิดทองคำเปลวก็หลายพระองค์ และทรงสร้างพระพุทธรูปก่ออิฐลงรักปิดทองอีกหลายร้อยพระองค์ มีพระพุทธรูปในถ้ำเขาหลวงเมืองเพ็ชรบุรีเป็นต้น พระองค์ทรงสร้างและทรงปฏิสังขรณ์เจดียสถาน ทั้งในกรุงหัวเมืองอยู่เป็นนิจมิได้มีเวลาหยุดหย่อน และพระองค์ได้ทรงสร้างพระธรรมจบทั้งพระไตรปิฎกทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระบรมราชชนนีจบหนึ่ง ทรงพระราชอุทิศพระราชทานสมเด็จพระนางเจ้าโสมนัสวัฒนาวดีจบหนึ่ง

พระองค์ทรงพระราชศรัทธา บำเพ็ญพระราชกุศลพระราชทานแก่พระสงฆ์ทั้งปวง ในเวลาที่เป็นกาลพระราชกุศลบางสมัยและนิตยกาล มากเหลือที่จะประมาณนับคณนาได้ ล้วนแต่

ไตรจีวรบริกขารของประณีตอุดมดีมีราคามากเนือง ๆ ไป มิใคร่มีเวลาว่าง แต่พระคุณข้อสำคัญซึ่งพระองค์ได้มีแด่พระสงฆ์ทั้งปวงนั้น คือจำเดิมตั้งแต่ยังมิได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ได้ทรงประดิษฐานธรรมยุตติกนิกายขึ้นไว้ด้วยพระองค์เอง ด้วยความลำบากและเหตุขัดข้องเป็นหลายครั้งหลายคราว ครั้นพระองค์ได้เถลิงถวัลยราชสมบัติ ดูประหนึ่งจะทรงรังเกียจพระสงฆ์ฝ่ายคณะมหานิกายซึ่งเป็นคณะเดิม เป็นที่สงสัยกันอยู่โดยมาก ครั้นเมื่อพระองค์ได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติขึ้นแล้ว พระราชทานพระบรมราชานุญาตว่า พระสงฆ์พวกใดคณะใดจะถือลัทธิใดก็จงถือไปตามใจแห่งตน มิได้มีข้อห้ามปราม ส่วนพระสงฆ์คณะมหานิกาย พระองค์ก็ทรงยกย่องให้ตั้งอยู่ในตำแหน่งฐานันดรศักดิ์ตามสมควรแก่ศีลคุณวัตรคุณ ส่วนพระสงฆ์คณะธรรมยุตติกนิกายก็ทรงยกย่องขึ้นเป็นพระราชาคณะตำแหน่งเก่าบ้าง ตำแหน่งใหม่บ้างตามสมควร พระสงฆ์ทั้งสองนิกายก็ได้ประพฤติพรหมจรรย์โดยความผาสุกสบาย ปราศจากความหวาดหวั่น อันนี้ก็เป็นข้อสำคัญควรเห็นว่าพระองค์มีพระหฤทัยเที่ยงตรงทรงพระคุณอันยิ่งใหญ่ได้ประการหนึ่ง พระองค์ทรงประกอบไปด้วยพระปรีชาญาณและพระอุตสาหะอันยิ่งใหญ่ ได้

ทรงทราบพระไตรปีฎกแตกฉานทั่วถึง มิได้มีบัณฑิตอื่นเปรียบเสมอในสมัยกาลแห่งพระองค์ทรงประพันธ์พระคาถาและปาฐะภาษามคธ ไพเราะถูกถ้วนด้วยอรรถและพยัญชนะแคล่วคล่องชำนิชำนาญ สิ่งซึ่งพระองค์ได้ทรงไว้ซึ่งควรจะยกมาเป็นพะยานคือคาถาประณามพระรัตนตรัยซึ่งเริ่มว่า พุทฺธํ นเม รตนภูตสิรีรจิตฺตํ เป็นต้น และพระคาถานโมการัฏฐกะ ซึ่งเริ่มว่า นโม อรหโต สมฺมา สมฺพุทฺธสฺส มเหสิโน เป็นต้น และรตนตยปภาวาภิยาจนคาถา ซึ่งเริ่มว่า อรหํ สมฺมา สมฺพุทฺโธ อุตฺตมํ ธมฺมมชฺฌคา เป็นต้น ซึ่งพระสงฆ์ได้สาธยายถวายในพระราชพิธีมงคลกาลอยู่เสมอมิได้ขาด และทรงพระปรีชาฉลาดในการที่จะขนานนามตามภาษามคธ ซึ่งใช้เจือในสยามพากย์ มีขนานนามต่าง ๆ เป็นต้น มิได้เสียรูปภาษาและเนื้อความ เมื่อฟังโดยสำเนียงสยามก็ไพเราะ เหมือนกับที่ทรงถวายพระนามสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งสามพระองค์อันปรากฏมาว่า พระบาทสมเด็จพระปรโมรุราชามหาจักรีบรมนาถ และสมเด็จพระบรมราชพงศ์เชษฐมเหศวรสุนทร และสมเด็จพระปรมาธิวรเศรษฐมหาเจษฎาบดินทร์เป็นต้น ทั้งพระนามพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการ และนามวัดนามเมืองที่พระราชทาน

ในรัชกาลของพระองค์ ก็ล้วนแต่ไพเราะทั้งสิ้น และพระองค์ทรงทราบชัดเจนในวิชาโหราศาสตร์ และคัมภีร์ฝ่ายสยามและตำราฝ่ายยุโรป อาจจะทรงคำนวณคติโคจรของพระอาทิตย์และพระเคราะห์ทั้งปวงได้โดยถ้วนถี่ ทายสุริยุปราคาจันทรุปราคาแม่นหาผู้เสมอมิได้ และทรงทราบทั่วไปในภูมิศาสตร์ ด้วยวิธีวัดแดดวัดดาวโดยแม่นยำ และได้ทรงกำหนดสุริยุปราคาใหญ่เป็นสรรพคราส เมื่อปีมะโรง สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๓๐ เสด็จพระราชดำเนินออกไปทอดพระเนตรณ ค่ายหลวงตำบลหว้ากอ ก็เป็นสุริยุปราคาต้องตามเวลานาที ซึ่งพระองค์ทรงกะไว้มิได้เคลื่อนคลาด ควรเห็นเป็นมหัศจรรย์ พระองค์ทรงพระราชศรัทธาสถิตมั่นในคุณพระรัตนตรัยมิได้ย่อหย่อน ทรงประกอบไปด้วยความสุจริตพร้อมในไตรทวาร

และทรงพระมหากรุณา พระราชทานธรรมแก่ราชบริษัทฝ่ายในทุกวันอุโบสถเสมอมิได้ขาด และพระราชกรณียกิจซึ่งพระองค์ทรงประพฤติเป็นนิจทุกคืนวันนั้น หาเสมอเหมือนกันทุกวันไป ดังพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ เพราะพระองค์มีพระราชกิจอันยิ่งใหญ่มากกว่าพระเจ้าแผ่นดินแต่หนหลังหลายเท่านัก ถ้าเป็นเวลาเรือเมล์มา พระองค์ก็ทรงพระราช

หัตถเลขา อยู่ตราบเวลาอรุณเนือง ๆ ซึ่งพระองค์มีราชการมากขึ้นดังนี้ ก็เพราะบ้านเมืองอยู่เย็นเป็นศุข ราษฎรมั่งคั่งไปด้วยทรัพย์สมบัติทำมาค้าขายกันมากขึ้น ต่างประเทศก็เข้ามาพึ่งพระบารมีทำมาค้าขาย ก็ต้องทรงระงับดับทุกข์รักษาความศุขสบายของประชาชน โดยเต็มพระเดชานุภาพและกำลังพระกาย จะมีระหว่างซึ่งเป็นที่ว่างทรงสบายบ้าง ก็น้อยวันน้อยครั้งน้อยคราว เพราะอาศัยพระมหากรุณาและพระเมตตาอันยิ่งใหญ่ซึ่งมีทั่วไปในราษฎรทั้งปวง พระองค์เสด็จดำรงรักษาสยามรัฐมณฑล ให้อยู่เย็นเป็นศุขทั่วพระราชอาณาเขตต์มาได้ ๑๘ ปี ครั้นณเดือนสิบ ปีมะโรงสัมฤทธิศกจุลศักราช ๑๒๓๐ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระประชวนครั้นพระองค์ไม่ได้เสด็จออกวันหนึ่ง แล้วพระอาการคลาย เสด็จพระราชดำเนินออกทรงนมัสการพระมหามณีรัตนปฏิมากร โปรดให้มีการสมโภช ครั้นณวันพุธเดือนสิบขึ้นเก้าค่ำ ปีมะโรงสัมฤทธิศกจุลศักราช ๑๒๓๐ กลับทรงพระประชวร มีพระอาการเป็นไข้พระเส้น ภายหลังกำเริบขึ้นเป็นพิษให้สะบัดร้อนสะท้านหนาวเป็นคราว ๆ พระเสโทซึมซาบไปผิดกว่าปกติที่เคยทรงพระประชวรมาแต่ก่อน พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนวร

จักรธรานุภาพ ได้ประชุมแพทย์ประกอบพระโอสถถวาย พระอาการหาคลายไม่ มาถึงณวันจันทร์เดือนสิบแรมสิบสามค่ำเป็นเวลาถือน้ำพระพิพัฒนสัตยา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินออกวัดพระศรีรัตนศาสดารามไม่ได้ ข้าราชการทั้งปวงถือน้ำพระพิพัฒนสัตยาแล้ว มากราบถวายบังคมณพระที่นั่งอนันตสมาคม ตั้งแต่นั้นไป พระบรมวงศานุวงศ์และท่านเสนาบดี ก็เข้ามาประจำฟังพระอาการอยู่ในพระบรมมหาราชวังพร้อมกัน และตั้งกองป้องกันรักษาพระบรมมหาราชวัง และพระตำหนักสวนกุหลาบ ตามราชประเพณี

ครั้นณวันอังคารเดือนสิบเอ็ดขึ้นหกค่ำ มีพระบรมราชโองการดำรัสให้หา พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระเทเวศรวัชรินทร์และพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท แต่ยังเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ และสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์เมื่อยังเป็นที่สมุหพระกลาโหม เข้าไปมอบราชการแผ่นดินให้ท่านปรึกษาหารือกันบังคับบัญชาไป อย่าให้ราษฎรได้รับความเดือดร้อน ในลำดับนั้นต่อมาพระองค์ทรงสั่งฝากพระเจ้าลูกเธอแด่สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ และพระราชทานสิ่งของอันมีราคาต่าง ๆ แด่พระเจ้าน้องยาเธอบางพระองค์กับ

ทั้งพระราชโอรสพระราชธิดา กับท่านอัครมหาเสนาบดี เพื่อเป็นที่ระลึกถึงพระเดชพระคุณสืบไป และได้ทรงทราบการแผ่นดินซึ่งท่านเสนาบดีได้ปรึกษากันตกลงไว้แล้วนั้น ครั้นณวันพฤหัสบดีเดือนสิบเอ็ดขึ้นสิบห้าค่ำ จึ่งมีพระบรมราชโองการให้หาพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงวงศาธิราชสนิท และสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เจ้าพระยาภูธราภัย เข้าไปในที่พระราชทานพระบรมราชานุญาต ซึ่งจะเลือกสรรพระบรมวงศานุวงศ์ซึ่งจะดำรงแผ่นดินสืบไป ครั้นเวลาเย็นวันนั้นเป็นวันมหาปวารณาพระอาการทรุดหนักลง พระองค์ทรงประกอบไปด้วยพระสติสัมปชัญญะ ทรงกำหนดอวสานกาลแห่งพระชนมายุของพระองค์เป็นแน่แล้ว จึ่งมีพระบรมราชโองการให้เจ้าพนักงานจัดเครื่องนมัสการพร้อมแล้ว จึ่งมีพระราชโองการดำรัสให้หาพระยาศรีสุนทรโวหาร (ฟัก) เข้าไปในที่พระบรรทม มีพระราชดำรัสพระราชนิพนธ์โดยภาษามคธให้พระยาศรีสุนทรโวหารรับพระบรมราชโองการจดเป็นอักษรว่า

ยคฺเฆ ภนฺเต สงฺโฆ ชานาตุ. มยฺหํ ภิกฺขุกาเล ปุนปฺปุนํ มยา เอสา วาจา ภาสิตา: ยโตหํ มหาปวารณาย ชาโต มาตุ กุจฺฉิโต นิกฺขนฺโต, กาลํ กุรุมาโน สเจ มหา

ปวารณาทิวเส พาฬฺหคิลาโน อุโปสถาคาเร มหาปวารณา
สนฺนิปาตํ นีโต, ตถารูเปน พเลน สมนฺนาคโต ยถารูเปน
พเลน สงฺฆํ เตวาจิกํ ปวาเรตฺวา สงฺฆสฺส สมฺมุขา กาลํ
กเรยฺยํ; ตํ สาธุ วตสฺส, ตํ, เม อนุรูปํ อสฺสาติ. เอวรูปึ วาจา
ปุนปฺปุนํ ภิกฺขุกาเล ภาสิตา. อิทานมฺหิ คหฏฺโฐ, กยาหํ กาหามิ?
เตนาหํ อิเม สกฺกาเร วิหารํ ปหิณามิ อิเมหิ สกฺกาเรหิ ปวารณา
กมฺมํ กโรนฺตํ สงฺฆํ สธมฺมเมว ปูเชมิ อตฺตานํ วิย กตฺวา. อยํ
มหาปวารณา ครุวาริกา ยถา มม ชาตทิวโส. อาหาโร เม อภิ
วฑฺฒติ. เอวํ ภายามิ อชฺช กาลํ กเรยฺยํ. อาปุจฺฉามหํ
ภนฺเต สงฺฆํ. จิรปรินิพฺพุตมฺปิ ตํ ภควนฺตํ อภิวาเทมิ อร-
หนฺตํ สมฺมาสมฺพุทฺธํ. ตสฺส ธมฺมํ นมสฺสามิ, อริยญฺจ สงฺฆํ
นมามิ: ยมหํ รตนตฺตยํ สรณํ คโตมฺหิ. อจฺจโย มํ ภนฺ-
เต อจฺจคมา ยถาพาลํ ยถา มูฬฺหํ ยถาอกุสลํ. โยหํ ภนฺเต
อิมสฺมึ อตฺตภาเว ตถา ตถา ปมตฺโต อกุสลานิ กมฺมานิ
อกาสึ. ตสฺส เม ภนฺเต สงฺโฆ อจฺจยํ อจฺจยโต ปฏิคฺคณฺ-
หตุ อายตึ สํวราย.

อิทานิ มยา ปญฺจสุ สีเลสุ สํวราธิฏฺฐานํ กตํ. ตสฺส
มยฺหํ เอวรูโป มนสิกาโร อนุฏฺฐหิยติ สิกฺขิยติ ปญฺจสุ ขนฺ-

เรสุ, ฉสุ อชฺฌตฺติเกสุ อายตเนสุ, ฉสุ พาหิเรสุ อายต-
เนสุ, ฉสุ วิญฺญาเณสุ, ฉสุ สมฺผสฺเสสุ, ฉสุ ฉทฺวาริกาสุ
เวทนาสุ. นตฺเถตํ โลกสฺมึ, ยํ อุปาทิยมานํ อนวชฺชํ อสฺส.
ยํ วา ปุริโส อุปาทิยนฺโตนวชฺชวา อสฺส. อนุปาทานํ สิกฺขามิ
“สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจา สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา ยถาปจฺจยํ
ปวตฺตนฺติ, เนตํ มม, เนโสหมสฺมิ, น เมโส อตฺตาติ.” ยํ ยํ
มรณํ สตฺตานํ ตํ อนจฺฉริยํ, ยโต เอตํ สพฺเพสํ มคฺโค, อปฺ-
ปมตฺตา โหนฺตุ ภนฺเต. อาปุจฺฉามิ, วนฺทามิ. ยํ เม อปรทฺธํ,
สพฺพํ เม สงฺโฆ ขมตุ.

อาตุรสฺมิมฺปิ เม กาเย จิตฺตํ น เหสฺสตาตุรํ
เอวํ สิกฺขามิ พุทฺธสฺส สาสนานุคตึ กรํ

มีความตามพระบรมราชประสงค์ เหมือนทรงภาษิตณที่สังฆสันนิบาตว่า ขอเตือนสงฆ์จงรู้ เมื่อครั้งดีฉันเป็นภิกษุอยู่ดีฉันได้กล่าววาจานี้เนือง ๆ ว่า เพราะดีฉันได้เกิดแล้วประสูติแล้วจากครรภ์แห่งมารดา ในวันมหาปวารณา เมื่อทำกาลถ้าในวันมหาปวารณาป่วยหนักลง ภิกษุสงฆ์สามเณรช่วยนำไปยังที่สงฆ์ ประชุมทำมหาปวารณาณโรงอุโบสถ ประกอบไปด้วยกาลังเช่นนั้น ด้วยกำลังเช่นไรเล่า ดีฉันจะพึงปวารณา

กะสงฆ์ถ้วนกำหนดสามคำได้แล้ว ทำกาลณที่ฉะเพาะหน้าสงฆ์ ความที่ดีฉันทำได้ดั่งนี้ จะเป็นกรรมดีเทียวหนอ ความทำได้ดั่งนี้จะเป็นกรรมสมควรแก่ดีฉันเทียวหนอ วาจาเช่นนี้ดีฉันได้กล่าวแล้วเนือง ๆ เมื่อครั้งเป็นภิกษุ บัดนี้ดีฉันเป็นคฤหัสถ์เสียแล้ว จักทำอย่างไรได้ เพราะเหตุนั้นดีฉันจึ่งส่งเครื่องสักการะเหล่านี้ไปยังวิหาร บูชาสงฆ์ซึ่งทำปวารณากรรมกับทั้งพระธรรมด้วยเครื่องสักการะเหล่านี้ทำให้เป็นประหนึ่งตน วันมหาปวารณาวันนี้ก็เป็นวันพฤหัสบดีเช่นกับวันดีฉันเกิดเหมือนกัน อาพาธของดีฉันก็เจริญกล้า ดีฉันกลัวอยู่ว่า จะทำกาลเสียณเวลาวันนี้ ดีฉันขอลาพระสงฆ์ อภิวาทพระผู้มีพระภาคย์เจ้าพระองค์นั้น ผู้อรหันตสัมมาสัมพุทธะ แม้ปรินิพพานนานแล้วนั้น นมัสการพระธรรม นอบน้อมพระอริยสงฆ์ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ดีฉันได้ถึงพระรัตนตรัยไว้เล่าว่าเป็นสรณะที่พึ่ง โทษล่วงเกิน ได้เป็นไปล่วงดีฉันผู้พาลอย่างไรผู้หลงอย่างไรผู้ไม่ฉลาดอย่างไร ดีฉันผู้ใดได้ประมาทไปแล้วด้วยประการนั้น ๆ ทำอกุศลไว้แล้วณอัตตภาพนี้ สงฆ์จงรับโทษที่เป็นไปล่วง โดยความเป็นโทษเป็นไปล่วงจริงของดีฉันผู้นั้นเพื่อสำรวมระวังต่อไป

บัดนี้ดีฉันได้ทำความอธิษฐานการสำรวมในศีลห้าแล้ว มนสิ

การความทำในใจเช่นนี้ ดิฉันได้ให้เกิดขึ้นศึกษาอยู่ว่า ณขันธ์ทั้งห้า ณอายตนภายในหก ณอายตนภายนอกหก ณวิญญาณหก ณสัมผัสหก ณเวทนาที่เป็นไปในหกทวารหก สิ่งใดที่สัตว์มาถือเอามั่น จะพึงเป็นของหาโทษมิได้ อนึ่งบุรุษมายึดมั่นสิ่งใดไว้จะเป็นผู้หาโทษมิได้ สิ่งนั้นไม่มีเลยในโลก ดิฉันมาศึกษาการไม่ยึดมั่นอยู่ว่าสังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง ธรรมทั้งหลายทั้งปวงใช่ตัวตนย่อมเป็นไปตามปัจจัย สิ่งนั้นใช่ของเรา ส่วนนั้นไม่เป็นเรา ส่วนนั้นมิใช่ตัวตนของเราดั่งนี้ ความตายใดใดของสัตว์ทั้งหลาย ความตายนั้นไม่น่าอัศจรรย์ เพราะความตายนั้นเป็นมรรคาของสัตว์ทั้งหลาย ขอพระผู้เป็นเจ้าจงเป็นผู้ไม่ประมาทแล้วเถิด ดิฉันขอลาดิฉันไหว้ สิ่งใดดิฉันได้ผิดพลั้ง สงฆ์จงอดสิ่งทั้งปวงนั้นแก่ดิฉันเถิด

เมื่อกายของดิฉันแม้กระสับกระส่ายอยู่ จิตต์ของดิฉันจักไม่กระสับกระส่าย ดิฉันมาทำความไปตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ศึกษาอยู่ด้วยประการดั่งนี้

ครั้นทรงพระบรมราชนิพนธ์เสร็จแล้ว ทรงพระกรุณาโปรดให้พระยาศรีสุนทรโวหารเชิญไปกับทั้งเครื่องนมัสการสู่พระวิหารหลวง วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม พระสงฆ์มีพระเจ้า

บรมวงศ์เธอ กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ เป็นประธาน ประชุมพร้อมกันเพื่อจะทำสังฆปวารณา พระยาศรีสุนทรโวหารจุดธูปเทียนเครื่องนมัสการ แล้วกราบถวายบังคมมาตามทิศอ่านพระบรมราชนิพนธ์นั้นณที่สังฆสันนิบาต สงฆ์รับอัจจยเทศนาแล้วตั้งญัตติปวารณา แล้วปวารณาตามลำดับพรรษา ฝ่ายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวดำรัสสั่งพระยาศรีสุนทรโวหารเสร็จแล้ว ก็ทรงมนสิการจิตตวิโสธโนบาย ภาวนามัยกุศลเครื่องชำระจิตต์ให้บริสุทธิ์ พอสมัยยามกับบาทหนึ่ง เสด็จสวรรคตณพระที่นั่งภานุมาศจำรูญฝ่ายอุตรทิศ พร้อมด้วยอัศจรรย์ หมอกกลุ้มทั่วนครมณฑลโดยบุญญวันตวิสัย เมื่อเสด็จสวรรคตพระชนมายุนับเรียงปีได้ ๖๕ พรรษา นับอายุโหราโดยจันทรคติได้ ๖๔ ปีถ้วน คิดเป็นวันได้ ๒๓๓๕๗ วันกับ ๑๖ ชั่วโมงครึ่ง คิดตามสุริยคติกาลอย่างยุโรปได้ ๖๔ ปีหย่อน ๑๖ วันกับ ๒ ชั่วโมง เสด็จดำรงอยู่ในราชสมบัตินับเรียงปีได้ ๑๘ ปีนับอายุโหราตามจันทรคติได้ ๑๗ ปี ๕ เดือนถ้วน คิดเป็นวัน ๖๓๕๗ วัน มีพระราชโอรสและพระราชธิดา เป็นสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าชายสี่ สมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าหญิงหนึ่ง พระองค์เจ้าชายสามสิบห้า พระองค์เจ้าหญิงสี่สิบสอง รวม

มแปดสิบสองพระองค์

จึ่งพระบรมวงศานุวงศ์และท่านเสนาบดี พร้อมด้วยพระสงฆ์ราชาคณะผู้ใหญ่ มีพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระบวเรศวริยาลงกรณ์เป็นประธาน ปรึกษาพร้อมกันอัญเชิญสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารพระองค์ผู้เป็นพระบรมราชโอรสอันประเสริฐ เสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติ สืบพระบรมราชสันตติวงศ์ ดำรงพิภพแผ่นดินสยามให้มีความผาสุกสวัสดีสืบไป ครั้นรุ่งขึ้นณวันศุกร เดือนสิบเอ็ดแรมค่ำหนึ่ง สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า เสด็จพระราชดำเนินสรงพระบรมศพ สมเด็จพระบรมชนกาธิราชทรงเครื่องโดยขัตติยราชประเพณี แล้วอัญเชิญประดิษฐานในพระลองเงิน ประกอบด้วยพระโกศทองคำ เชิญขึ้นประดิษฐานไว้บนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท พร้อมด้วยอเนกราชอิสสริยยศตามแบบโบราณราชประเพณี แล้วทรงพระกรุณาโปรดให้จัดการพระเมรุมาศขนาดใหญ่ สูงตลอดยอดสองเส้น ประกอบไปด้วยเมรุทิศเมรุแทรกครบทุกสิ่งทุกประการ และโรงงานมหรสพตามราชประเพณีทุกสิ่งสรรพ์ ครั้นณวันจันทร์เดือนสี่ขึ้นหกค่ำ ปีมะเส็งเอกศกจุลศักราช ๑๒๓๑ ได้เชิญพระบรมธาตุออกประดิษฐาน

มีการสมโภชแล้วเชิญกลับในวันอังคารเดือนสี่ขึ้นเจ็ดค่ำ ครั้นณวันพุธเดือนสี่ขึ้นแปดค่ำ เชิญพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งสามพระองค์ และสมเด็จพระปฐมบรมมหาชนกาธิบดี กรมสมเด็จพระอมรินทรามาตย์ กรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ กรมสมเด็จพระศรีสุลาลัย ออกไปประดิษฐานมีการมหรสพสมโภช ครั้นถึงวันพฤหัสบดีเดือนสี่ขึ้นเก้าค่ำ เชิญคืนเข้าพระบรมมหาราชวัง ครั้นวันเสาร์เดือนสี่ขึ้นสิบเอ็ดค่ำ อัญเชิญพระบรมศพโดยกระบวนแห่อย่างใหญ่ เชิญพระบรมโกศขึ้นประดิษฐานบนพระเบญจาทองคำ แล้วมีการมหรสพสมโภชสิ้นเจ็ดวันเจ็ดคืน ครั้นณวันศุกรเดือนสี่แรมสองค่ำ ถวายพระเพลิงพระบรมศพ รุ่งขึ้นเชิญพระบรมอัฐิลงพระโกศกุดั่นน้อยขึ้นประดิษฐานบนบุษบกทองคำ เชิญพระอัฐิกรมสมเด็จพระเทพศิรินทรามาตย์ สมเด็จพระบรมราชชนนี ออกไปตั้งที่พระเมรุด้วย มีการมหรสพสมโภชอีกสามวัน ครั้นวันอังคารเดือนสี่แรมหกค่ำ เชิญพระบรมอัฐิคืนเข้าพระบรมมหาราชวัง ประดิษฐานไว้ณหอพระธาตุมนเทียร สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลฉลองพระเดชพระคุณสมเด็จพระบรมชนกมหาราชาธิราชเป็นอเนกนัย

ภิจิตรยิ่งนัก

และเมื่อวันพุธเดือนสิบชิ้นเก้าค่ำ เป็นวันแรกพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวร ยังมิได้ปรากฏแก่ชนทั้งปวงนั้น มีพระบรมราชโองการดำรัสให้หาสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า เสด็จขึ้นไปเฝ้าบนพระแท่นที่พระบรรทม มีพระราชดำรัสให้ทรงทราบว่าพระองค์จะเสด็จสวรรคตในกาลครั้งนี้เป็นแน่แล้ว และได้ดำรัสสั่งด้วยราชการแผ่นดินและการทั้งปวงในราชประเพณีเป็นอเนกทุกประการ และในกระแสพระบรมราชโองการข้อหนึ่งนั้น ดำรัสสั่งว่าถ้าเสด็จสวรรคตล่วงไปแล้ว ขออย่าให้เชิญพระบรมอัฐิของพระองค์ไปประดิษฐานไว้ในหอพระธาตุมนเทียรกับพระอัฐิบางพระองค์ซึ่งเป็นที่ทรงรังเกียจ ขอให้สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทรงพระอุตสาหะโดยสถานใดสถานหนึ่ง ให้ได้เชิญพระบรมอัฐิของพระองค์ไปประดิษฐานไว้ในพระพุทธมนเทียร หรือในหมู่พระที่นั่งฝ่ายตะวันออกองค์ใดองค์หนึ่ง พร้อมด้วยกรมสมเด็จพระเทพศิรินทรามาตย์ ซึ่งเป็นสมเด็จพระบรมราชชนนี สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงรักษาพระกระแสพระบรมราชโองการอันนี้ได้ ครั้นเมื่อถึงกาลอันสมควร จึงทรงปรึกษา

ด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ ท่านเสนาบดี โดยเป็นการยากที่จะให้ยินยอม ภายหลังเป็นอันตกลงโดยกระแสพระราชดำริ จึ่งโปรดให้จัดการที่ตั้งพระบรมอัฐิในพระที่นั่งบรมพิมาน ซึ่งเนื่องกับพระที่นั่งอนันตสมาคม เป็นที่ประดิษฐานพระบรมอัฐิเสร็จแล้ว ครั้นณเดือนหกปีมะเมียโทศกจุลศักราช ๑๒๓๒ จึงโปรดให้เชิญพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระบรมชนกนาถ และกรมสมเด็จพระเทพศิรินทรามาตย์ สมเด็จพระบรมราชชนนี ออกมาประดิษฐานณพระที่นั่งอนันตสมาคม ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลและมีการมหรสพสมโภชสิ้นเจ็ดวันเป็นกำหนด แล้วจึ่งอัญเชิญขึ้นประดิษฐานไว้ณพระที่นั่งบรมพิมานเป็นที่ประดิษฐานสืบมาจนณกาลบัดนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระบรมชนกมหาราชาธิราชเจ้า ทรงประกอบด้วยอัจฉริยปาฏิหาริย์อเนกคุณบุญวิบากสมบัติ มีราชประวัติดังรับพระราชทานถวายวิสัชนามาฉะนี้

และพระราชกุศลซึ่งสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทรงบำเพ็ญในอภิลักขิตสมัยบัดนี้ ด้วยทรงบริจาคบิณฑบาตและไตรจีวรภาคหกสิบห้าส่วน และสมณบริกขารในภิกษุสงฆ์

พระราชาคณะเป็นประธาน และไตรจีวรกับสมณบริกขารเครื่อง กัณฑ์กระจาดใหญ่ ซึ่งโปรดให้เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงเป็นผู้ทำขึ้น เป็นธรรมเทศนาบูชากัณฑ์อามิษบริจาคทั้งปวงนี้ ทรงพระราชอุทิศถวายฉลองพระเดชพระคุณ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระบรมชนกมหาราชาธิราช นับเป็นสถานที่ครบห้า ในบุรพทิศานุมัสนธรรมสุคโตวาทในสิงคาลสูตร โดยพุทธภาษิตบริหารแก่สิงคาลมาณพผู้รับเทศนาว่า ปญฺจหิ โข คหปติปุตฺต ฐาเนหิ ปุตฺเตน ปุรตฺถิมา ทิสา มาตาปีตโร ปจฺจุปฏฺฐาตพฺพา ดูกรคฤหบดีบุตร มารดาบิดาผู้ทิศปุรัตถิมาด้านตะวันออก เพราะมีอุปการะแก่บุตรธิดาก่อนกว่าบุคคลอื่นๆ อันบุตรพึงปฏิบัติโดยสถานห้าคือคิดว่า ภโต เนสํ ภริสฺสามิ เราเป็นผู้ที่ท่านได้เลี้ยงแล้วจักเลี้ยงท่านหนึ่ง กิจฺจํ เนสํ กริสฺสามิ เราจักทำกิจการของท่านหนึ่ง กุลวํสํ ฐเปสฺสามิ เราจักตั้งวงศ์ตระกูลไว้หนึ่ง ทายชฺชํ ปฏิปชฺชามิ เราจักปฏิบัติปกครองทรัพย์มฤดกไว้หนึ่ง อถวา ปน เปตานํ กาลกตานํ ทกฺขิณํ อนุปฺปทสฺสามิ ก็หรือเมื่อท่านจะไปแล้วทำกาลแล้ว จักเพิ่มทักษิณาทานเครื่องเจริญสุขสมบัติหนึ่ง มารดาบิดาผู้ทิศปุรัตถิมา อันบุตรพึงปฏิบัติโดยฐานห้าประการ

เหล่านี้ ก็และสถานทั้งห้านั้น ภรณํ การเลี้ยงเป็นที่หนึ่ง กิจฺจกรณํ ทำกิจเป็นที่สอง กุลวํสฐปนํ ตั้งวงศ์ตระกูลไว้เป็นที่สาม ทายชฺชปฏิปตฺติ ปฏิบัติปกครองทรัพย์มฤดกเป็นที่สี่ ทกฺขิณานุปฺปทานํ เพิ่มทักษิณาเป็นที่ครบห้า สถานทั้งห้าแบ่งเป็นสามภาคก่อน ภรณะ การเลี้ยงที่หนึ่งนั้น บุตรจะพึงทำได้เมื่อมารดาบิดายังดำรงอยู่ฝ่ายเดียว ทกฺขิณานุปฺปทาน การเพิ่มทักษิณาที่ครบห้านั้น บุตรจะพึงทำเมื่ออปรภาคสมัยเมื่อท่านละโลกนี้ไปแล้วเท่านั้น แต่กิจอีกสามคือ กิจฺจกรณ ช่วยทำกิจการ และกุลวํสฐปน ตั้งวงศ์ตระกูลไว้ และ ทายชฺชปฏิปตฺติ ปฏิบัติทรัพย์มฤดกนั้นไม่มีเวลากำหนดนิยมกาล บุตรผู้อภิชาตผู้อนุชาตจะพึงประพฤติได้ทุกสมัย เมื่อมารดาบิดายังดำรงอยู่และเมื่อไปปรโลกแล้ว

เพราะฉะนั้น จึงได้สันนิษฐานว่า เมื่อมารดาบิดายังดำรงอยู่ บุตรพึงปฏิบัติได้สี่ประการ คือการเลี้ยง และทำกิจการ และตั้งวงศ์ตระกูลไว้ และปฏิบัติทรัพย์มฤดก เมื่อไปปรโลกแล้วพึงปฏิบัติได้สี่ประการ คือการทำกิจซึ่งค้างให้สำเร็จ และตั้งวงศ์ตระกูลไว้ และปฏิบัติทรัพย์มฤดก และเพิ่มทักษิณาอุทิศ เป็นสี่ ปัจจุปัฏฐานกิจส่วนอปรภาคสมัย

ก็และในสิ่งสถานส่วนอปรภาคนั้น กิจใด ๆ ซึ่งไม่มีโทษ เหมือนอย่างประดิษฐานของถาวร มีอารามวิหารและสถูปเจดีย์สถาน และสร้างคัมภีร์ และพระปริยัติธรรม และสระน้ำบ่อน้ำและสะพานและศาลาเป็นต้น มารดาบิดาได้เริ่มปรารภประดิษฐานลงไว้หวังจะให้เสร็จ แต่ยังไม่เสร็จตามประสงค์ก็ล่วงไปด้วยกาลกิริยา บุตรธิดาผู้มีความสามารถ มาขวนขวายให้ถาวรวัตถุ มีอารามวิหารเป็นต้นที่ค้างนั้นเสร็จแล้วลง หรือถาวรวัตถุซึ่งมารดาบิดาได้ประดิษฐานไว้นั้นเสร็จแล้วแต่ชำรุดไป บุตรธิดาปฏิสังขรณ์ให้ดำรงคงคืนเป็นปกติขึ้นได้ หรือถาวรวัตถุนั้นเล็กบุตรธิดามาขยายให้เจริญใหญ่ หรือถาวรวัตถุนั้นไม่เป็นรมณีย์สถานบกพร่องด้วยอลังการไม่ไพโรจน์ บุตรธิดามาทำนุบำรุงให้เป็นรมณีย์สถานที่บันเทิงจิตต์และไพโรจน์ด้วยอลังการพิเศษมีมาลากรรม มีลดากรรมจิตรกรรมเป็นต้น อันนี้ชื่อว่ากิจจกรณะทำกิจแห่งมารดาแห่งบิดา ให้เจริญกุศลจริยา และให้เกิดเกียรติยศปรากฏแก่ชนนิกร

ตั้งวงศ์ตระกูลไว้นั้น ปุตฺตา วตฺถุ มนุสฺสานํ บุตรธิดาเป็นวัตถุของมนุษย์ทั้งหลาย ด้วยจะทำให้ตระกูลประดิษฐานดำรงไปได้นาน ดังภูมิภาคพื้นแผ่นดินเป็นวัตถุที่จะปลูกเคห

สถาน และเพาะและหว่านพืชให้เป็นอารามสวนไม้ดอกไม้ผล ฉะนั้น เมื่อบุตรธิดามารักษาพัสดุและธรรมของมารดาบิดาไว้ ไม่ให้พินาศอันตรธาน คือมารักษาภูมิที่และพัสดุมีเงินทองเป็นต้น ซึ่งเป็นของมีแห่งมารดาบิดาไว้ไม่ให้สาบศูนย์เสีย เมื่อวงศ์ตระกูลเป็นไปโดยใช่ธรรมประกอบกรรมอันเป็นอธรรมิกกิจ และนำเสีย ให้ชนในตระกูลสถิตอยู่ในธรรมวงศ์ และอาจิณกุศลกัลยาณวัตร หรือทานมีสลากภัตต์เป็นต้น ส่วนอนุกูลยัญนำมาตามวงศ์ตระกูล ก็หาตัดให้เสื่อมศูนย์เสียไม่ ประพฤติบำเพ็ญให้เป็นไปคงอยู่ตามที่ หรือให้ทวีมากและประณีตกว่าแต่ก่อนก็ดี ชื่อว่าตั้งวงศ์ตระกูลไว้

ฐานที่สามชื่อว่าทายัชชปฏิบัติ ความปฏิบัติทรัพย์มฤดก ปฏิบัติกิจของทายาทบุคคลดังนี้นั้น บุตรธิดามาประพฤติตนให้เป็นไปโดยกิจชอบที่ควรจะได้ทรัพย์มฤดก เว้นความประพฤติซึ่งเป็นปฏิปักษ์ต่าง ๆ มีความเป็นธุตตกชนเป็นต้นเสีย ชื่อว่าปฏิบัติซึ่งทรัพย์มฤดก ได้ตามกิจของทายาทบุคคล ปริณายกรัตนเชษฐโอรส เมื่อพระเจ้าจักรพรรดิชนกมหาราชเสด็จทรงผนวชหรือเสด็จทิวงคตได้เจ็ดวัน จักรรัตนอันตรธานแล้ว มาดำรงในพระชนโกวาท บำเพ็ญจักรพรรดิวัตรสิบให้บริบูรณ์

เปนประโยคสมบัติแล้ว ได้บรรลุจักรพรรดิราชาภิเษก ที่มาวุ
กุมารบุญญวันตบัณฑิตสถิตในธรรมิโกวาทแห่งสมเด็จพระ
ชนกาธิบดี ไม่ล่วงละเมิดแล้ว ได้คืนทรัพย์ในโกศลวิสัย
ดำรงไอศวริยสมบัติเอกราชเปนต้นนั้น เปนผู้ปฏิบัติทายัชชะ
อย่างอุกฤษฎ์ บุตรธิดาแห่งตระกูลนั้น ๆ หลั่งไหลไปตาม
โอวาทมารดาบิดา ได้เปนเจ้าทรัพย์ฐานันดรแห่งตระกูลได้
เช่นนี้ เปนผู้ปฏิบัติทายัชชะอย่างต่ำ ทายัชชะปฏิบัติเปน
มาตาปิตุปัฏฐานธรรมประการหนึ่งฉะนี้

ฐานที่สี่ซึ่งว่าเพิ่มให้ซึ่งทักษิณาทาน เครื่องเจริญสุข
สมบัติเพื่อมารดาบิดาผู้ทำกาลกิริยาไปปรโลกแล้วนั้น คือบำ
เพ็ญกุศลธรรมทานมัยบุญราศี อุทิศด้วยหิตุปเทศเจตนาเปน
ฉันทะหวังสุขประโยชน์ศุภอิฐผล จะให้เสร็จแก่มารดาบิดาผู้วาย
ชนม์ไปปรโลกนั้น ด้วยปัตตานุโมทนามัยบุญตามสมัยนั้น ๆ
เปนส่วนธรรมบรรณาการปัจจุปการกิจ เมื่อเวลาสิ้นวิสัย
สามารถที่จะสนองคุณโดยอุปการมุขอื่น เปนอุฬารบูชา เสร็จ
ด้วยกตัญญูกตเวทิตาคุณซึ่งเปนสัปปุริสภูมิ และทำผู้บริจาค
ไม่ให้ปราศจากผล นับว่าเปนพรหมกุศลส่วนมาตาปิตุปัฏฐาน
ธรรมประการหนึ่ง ด้วยประการฉะนี้

สถานทั้งห้ารวมบุรพทิศานุมัสนธรรมนี้ แบ่งออกเป็นสองภาคเมื่อมารดาบิดายังดำรงอยู่ บุตรจะพึงปฏิบัติได้สี่ประการ เมื่อไปปรโลกแล้ว จะพึงปฏิบัติได้สี่ประการ ด้วยประการฉะนี้

และกิจทั้งห้าสถานส่วนบุรพทิศานุมัสนธรรมนี้ เป็นที่ปรารถนาของบัณฑิตชาติ จะให้เป็นไปแก่บุตรซึ่งเกิดณตระกูลแห่งตน

เพราะเหตุฉะนั้น พระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าจึงยกความประสงค์นั้นขึ้นตรัสเทศนา ในปัญจวัฏฐานสูตรว่า ปญฺจ ฐานานิ สมฺปสฺสํ ปุตฺตํ อิจฺฉนฺติ ปณฺฑิตา เป็นต้น มีความว่า บัณฑิตทั้งหลายพิจารณาเห็นฐานเหตุที่ตั้งแห่งผลห้าประการ จึงปรารถนาบุตรว่า ภโต วา โน ภริสฺสติ บุตรอันเราเลี้ยงแล้วจักเลี้ยงเราบ้าง กิจฺจํ วา โน กริสฺสติ จักทำกิจของเราให้เสร็จดังประสงค์บ้าง กุลวํโส จิรํ ติฏฺเฐ วงศ์แห่งตระกูลของเราจะพึงตั้งอยู่ได้นานเพราะบุตรได้นำไปโดยลำดับ ทายชฺชํ ปฏิปชฺชติ บุตรเราจะได้ปฏิบัติโภคทรัพย์เครื่องข้อปฏิบัติทาเครื่องเป็นทายาทมุกคล อถ วา ปน เปตานํ ทกฺขิณํ อนุปฺปทสฺสติ ก็หรือเมื่อเวลาเราละโลกนี้ไปแล้ว บุตรจักได้ตามเพิ่ม

ทักษิณาทานเครื่องเจริญสุขสมบัติ ฐานาเนตานิ สมฺปสฺสํ ปุตฺตํ อิจฺฉนฺติ ปณฺฑิตา บัณฑิตชาติทั้งหลายพิจารณาเห็นฐานห้าประการเหล่านี้อยู่เป็นที่ประสงค์ จึ่งปรารถนาบุตรให้เป็นผู้เกิดในตระกูลตน ตสฺมา สนฺโต สปฺปุริสา กตญฺญู กตเวทิโน เพราะฐานทั้งห้านี้เป็นที่ปรารถนาของมารดาและบิดาผู้บัณฑิตนั้น บุตรทั้งหลายผู้สันตสัตบุรุษสันดานดีสงบระงับ เป็นผู้กตัญญูรู้อุปการคุณที่ท่านได้ทำไว้แก่ตนแล้ว มีปกติประกาศอุปการที่ท่านได้ทำแล้วนั้นให้ผู้อื่นรู้แจ้ง โดยเป็นอุปการที่ท่านได้ทำแล้วจริง ภรนฺติ มาตาปิตโร ปุพฺเพกตมนุสฺสรํ มาตามระลึกถึงอุปการที่ท่านได้ทำไว้แล้วเป็นอารมณ์อยู่ เลี้ยงมารดาบิดาทั้งสองให้เป็นสุข กโรนฺติ เนสํ กิจฺจานิ ยถาตํ ปุพฺพการินํ ทำกิจทั้งหลายของมารดาบิดาให้เสร็จไป ตามวิสัยของบัณฑิตทำกิจแก่ท่านผู้บุรพการีได้ทำอุปการไว้แก่ตนเมื่อก่อนๆ โอวาทการึ กตโปสี เป็นผู้ทำซึ่งโอวาท มีปกติเลี้ยงซึ่งท่านผู้ได้เลี้ยงตน กุลวํสํ อหาปยํ ทำวงศ์แห่งตระกูลไม่ให้เสื่อมไป สทฺโธ สีเลน สมฺปนฺโน ปุตฺโต โหติ ปสํสิโย บุตรผู้มีศรัทธาบริบูรณ์ด้วยศีลแล้วเป็นผู้พิเศษ ซึ่งบัณฑิตจะพึงสรรเสริญโดยคุณสมบัตินั้น ๆ

ฐานทั้งห้า เป็นสิ่งที่ปรารถนาของมารดาบิดาผู้เป็นบัณฑิต ด้วยประการฉะนี้

เพราะฉะนั้น เมื่อสมเด็จพระสุคตเจ้า ตรัสเทศนาทิศหกสถานในอริยวินัยแก่สิงคาลมาณพ โดยอุเทศว่าให้ศึกษาพึงรู้แจ้งว่ามารดาบิดาเป็นปุรัตถิมทิศเป็นต้นแล้ว จึ่งตรัสนิเทศแสดงอาการ คือนมัสการปุรัตถิมทิศ ออกโดยสถานห้าว่า ปญฺจหิ โข คหปติปุตฺต ฐาเนหิ เป็นต้น มีวรรณนาพิสดารดังรับพระราชทานถวายวิสัชนามาณเบื้องต้นแล้วนั้น

และสัมมาปฏิบัติบุรพทิศานมัสนธรรม สี่ส่วน เบื้องปัจฉิมภาคคือ กิจฺจกรณ กุลวํสฐปน ทายชฺชปฏิปตฺติ ทกฺขิณานุปฺปทาน ดังรับพระราชทานถวายวิสัชนามานี้ สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าก็ทรงพระอุตสาหะทรงบำเพ็ญให้เป็นไปทุกประการ

ข้อซึ่งสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงพระราชดำริระลึกถึงพระเดชพระคุณ สมเด็จพระบรมชนกมหาราชาธิราชเจ้า แล้วทรงพระอุตสาหะจัดการบันดาลให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ และพระเจ้าน้องยาเธอ ทรงปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดาราม มีพระพุทธปรางคปราสาท พระศรี

รัตนเจดีย์เป็นต้น ซึ่งสมเด็จพระบรมชนก มหาราชาธิราชเจ้า ทรงสถาปนาขึ้นไว้ยังหาสำเร็จบริบูรณ์ไม่ ให้แล้วสำเร็จไปได้โดยเร็วพลันสมดั่งพระราชประสงค์เดิมได้ฉะนี้ นับว่าเป็นส่วนกิจจกรณะในบุรพทิศานมัสนธรรมจริยานี้

อนึ่งกิจจกรณียะอื่น ๆ ซึ่งสมเด็จพระบรมชนกมหาราชาธิราชเจ้า ได้ทรงสถาปนาไว้ยังไม่เสร็จ ก็ทรงพระราชอุตสาหะให้กรณียะนั้น ๆ เสร็จดั่งพระราชประสงค์ หรือถาวรวัตถุใด ๆ ซึ่งสมเด็จพระบรมชนกมหาราชาธิราชเจ้าได้ทรงสถาปนาไว้ชำรุดและไม่ไพโรจน์เป็นรมณียสถาน สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ก็ทรงพระอุตสาหะให้ปฏิสังขรณ์และตกแต่งให้เป็นรมณียสถานขึ้นก็ดี พระกรณียกิจทั้งปวงนี้นับในกิจจกรณสถาน ส่วนบุรพทิศานมัสนธรรมจริยานี้สิ้น

ในกุลวังสฐูปนะที่สอง ข้อซึ่ง สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงพระอุตสาหะรักษาอุตมอลังการเป็นต้น ซึ่งสมเด็จพระบรมชนกมหาราชาธิราชเจ้าพระราชทานนั้น ๆ ไว้มิให้เสื่อมศูนย์ และทรงบำเพ็ญพระราชกุศลนอกกำหนดในการแผ่นดินเป็นส่วนวิเศษ มีวิศาขบูชาและมธุทานเป็นต้น ให้เป็นไปดำรงตามกาลสมัย ซึ่งสมเด็จพระบรมชนกนาถเจ้าได้ทรง

บำเพ็ญมานั้น ส่วนนี้เป็นกุลวังสฐปนสถาน บุรพทิศานมัสนธรรมจริยาสิ้น

ในทายัชชปฏิบัติที่ครบสาม ข้อซึ่งสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า พร้อมพระบุรพาภินิหารบุญบารมีธรรม เสด็จสถิตอยู่ในพระบรมราโชวาท ซึ่ง สมเด็จพระบรมชนกนาถพระราชทานทรงรักษาพระองค์ให้ควรแก่สยาเมกรัชชทายาท เป็นที่ยินดีน้อมเศียรเกล้าของพระบรมวงศานุวงศ์ และมูลมุขมาตยานิกร เสด็จสถิตในสยาเมกราชัยไมศวรรย์ โดยสรรพเกษมวิธีเป็นมหัศจรรย์ปรากฏแก่สรรพอเนกชนนิกร นี้เป็นทายัชชปฏิบัติ ส่วนบุรพทิศานมัสนธรรมจริยาอันอุกฤษฏ์ ด้วยประการฉะนี้

ทักขิณานุปปทานที่สี่เล่า สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าก็ทรงบำเพ็ญเป็นอดิศัยพระราชกุศล ในสมัยพิเศษนิยม โดยดิถีตรงกับพระบรมสมภพมงคล และตรงกับดิถีที่สวรรคต แห่งพระบาทสมเด็จพระบรมชนกมหาราชาธิราช และสมเด็จพระบรมราชชนนี และในอภิลักขิตสมัยอื่น ๆ และอภิลักขิตสมัยบัดนี้ เป็นทักษิณานุปประทานธรรมจริยาสถานที่ครบ สี่ ด้วยประการฉะนี้ สัมมาปฏิบัติส่วนบุรพทิศานมัสนธรรม สี่

เบื้องหลังคือ กิจจกรณ กุฎวิสัชปน ทายชชปฏิปตฺติ ทกฺษิณานุปปทาน ดังรับพระราชทานถวายวิสัชชนามาทั้งปวงนี้ สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทรงพระอุตสาหะบำเพ็ญให้เปนไปทุกประการ ด้วยประการฉะนี้

ก็และพระราชกุศล จีวรบิณฑบาตไทยธรรมหกสิบห้าภาค ซึ่งสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงบริจจาคในพระสงฆ์ราชาคณะเปนประธาน และไตรจีวรสมณบริกขารธรรมเทศนาบูชาภัณฑ์ทั้งปวงนี้ สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงพระราชอุทิศกัลปนาผลเปนปัตติทาน ถวายแด่สมเด็จพระบรมชนกนาถพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามกุฎพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งเสด็จสวรรคตแล้วนั้น แม้จะเสด็จสถิตในทิพยาลัยอมรพิมานหรือในสถานคติอุบัติใด ๆ ก็ดี ขอจงได้ทรงทราบด้วยทิพยจักษุทิพยโสต หรือญาณวิถีทางใดทางหนึ่งแล้ว จงได้ทรงรับบรมราชูทิศอนุโมทนา เพื่อเจริญกุศลราศี และสุขสิริสวัสดิ์ซึ่งจะได้สำเร็จผลโดยสมควรแก่คตินั้น ๆ ทุกประการเทอญ

พระราชกุศลบุญญนิธิทักษิณานุประทานมัย ซึ่งสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงบำเพ็ญในอภิลักขิตสมัยกาล

พิเศษนี้ จงสำเร็จเป็นธรรมิการักขาวรณคุตโยบาย สะกัดกั้น ศัตรูหมู่ปัจจามิตรและสรรพอันตราย ให้พินาศปราศไกล อย่าได้มาพ้องพานสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า จงเสด็จสถิตอยู่ในบรมราชมไหศวริยสมบัติ โดยเกษมสำราญ ทรงไพโรจน์ชัชวาลด้วยราชวรฤทธิ์ ดั่งพระเจ้าจักรพรรดิราชผู้เป็นอิสสราธิบดีในทวีปมีสมุทรสาครสี่เป็นที่สุดนะนั้น และในรตนัตตยปภาวาภิยาจนคาถา ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสมเด็จพระบรมชนกนาถทรงประพันธ์เป็นคาถาภาษามคธไว้นั้น เป็นพระคาถาอันอุดมประกอบด้วยคุณพระรัตนตรัย บัดนี้จะได้รับพระราชทานอธิษฐานอาราธนาตามความในคาถานั้นเพื่อให้เจริญพระราชสิริสวัสดิพิพัฒมงคล โดยเนื้อความว่า

อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ อุตฺตมํ ธมฺมมชฺฌคา
มหาสงฺฆํ ปโพเธสิ อิจฺเจตํ รตนตฺตยํ

พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าได้บรรจุถึงธรรมอันอุดม แล้วให้สงฆ์หมู่ใหญ่ตรัสรู้ ตื่นจากกิเลสนิทรา เบิกบานปรีชาคุณขึ้นได้ สามนี้รัตนตรัยอุดม สูงสุดกว่ารัตนะอื่น

พุทฺโธ ธมฺโม สงฺโฆ จาติ นานาโหนฺตมฺปิ วตฺถุโต
อญฺญมญฺญาวิโยคาว เอกีภูตํ ปนตฺถโต

แม้ถึงต่าง ๆ กันโดยวัตถุว่า พุทฺโธ ธมฺโม สงฺโฆ ฉะนี้ก็จริงอยู่แล ก็แต่เป็นอันเดียวกันโดยอรรถเนื้อความ เพราะไม่พรากกันได้

พุทฺโธ ธมฺมสฺส โพเธตา ธมฺโม สงฺเฆน ธาริโต
สงฺโฆ จ สาวโก พุทฺธสฺส อิจฺเจกาพทฺธเมวิทํ

พระพุทธเจ้าผู้ตรัสรู้ ตื่นเบิกบานได้ก่อน สอนให้ผู้อื่นตรัสรู้ธรรม พระธรรมเล่าสงฆ์ได้ทรงไว้ สงฆ์เล่าก็สาวกของพระพุทธเจ้าผู้ตรัสรู้เบิกบานได้ก่อน สามรัตนะนี้เนื่องเป็นอันเดียวกันฉะนี้

วิสุทฺธํ อุตฺตมํ เสฏฺฐํ โลกสฺมึ รตนตฺตยํ
สํวตฺตติ ปสนฺนานํ อตฺตโน สุทฺธิกามินํ
สมฺมาปฏิปชฺชนฺตานํ ปรมาย วิสุทฺธิยา

รัตนะทั้งสามบริสุทธิ์อุดมสูงสุดประเสริฐในโลก ย่อมเป็นไปด้วยดี เพื่อความบริสุทธิ์พิเศษอย่างยิ่ง แก่สัตว์ผู้เลื่อมใสแล้วปรารถนาความบริสุทธิ์แก่ตน ปฏิบัติโดยชอบอยู่

วิสุทฺธิ สพฺพเกฺลเสหิ โหติ ทุกฺเขหิ นิพฺพุติ

ความบริสุทธิ์หมดจดวิเศษ จากกิเลสทั้งปวงเป็นนิพพุติ ดับจากทุกข์ทั้งหลาย

นิพพานํ ปรมํ สุญฺญํ นิพฺพานํ ปรมํ สุขํ

นิพพานศูนย์อย่างยิ่ง นิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง

เอเตน สจฺจวชฺเชน สุวตฺถิ โหตุ สพฺพทา

ด้วยสัจจวาจาภาษิตนี้ ขอสวัสดิสุขวิบุลผล จงเกิดมีเป็นวิบากสมบัติ

รตนตฺตยานุภาเวน รตนตฺตยเตชสา

อุปทฺทวนฺตรายา จ อุปสคฺคา จ สพฺพโส

มา กทาจิ สมฺผุสึสุ รฏฺฐํ สฺยามานเมวิทํ

ด้วยเดชานุภาพพระรัตนตรัย เป็นปฏิพาหโนบายกางกั้นอุปัทวันตราย อุปสรรคความเข้าไปขัดข้องทั้งหลาย จงอย่าได้ถูกต้องพ้องพานสยามรัฐมหาชนบทนี้เลย จงนิราสบำราศไกลด้วยประการทั้งปวง

อาโรคิยสุขญฺเจว ตโต ทีฆายุตาปิ จ

ตพฺพตฺถูนญฺจ สมฺปตฺโย สุขํ สพฺพตฺถ โสตฺถิ จ

ภวนฺตุ สมฺปวตฺตนฺตุ สฺยามานํ รฏฺฐปาลินํ

ความสุขสำราญปราศจากโรคันตราย และความเป็นผู้มีอายุยืนนาน และบริบูรณ์แห่งวัตถุทั้งหลายซึ่งจะเกื้อกูลแก่ความไม่มีโรคและอายุยืนนั้น ทั้งสุขโสมนัสและสวัสดิศุภวิบุลผล จง